

DOĞUBATI

ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel süreli yayın.
ISSN:1303-7242 Sayı: 38
Doğu Batı Yayınları
adına sahibi

ve

Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Erhan Alpsuyu
Halkla İlişkiler: Şermin Korkusuz
Dış İlişkiler Sorumlusu: Savaş Köse

•
Yayın Kurulu

Halil İnalçık, E. Fuat Keyman, Mehmet Ali Kılıçbay,
Etyen Mahçupyan, Şerif Mardin, Süleyman Seyfi Ögün
Doğan Özlem, Ali Yaşar Sarıbay

•
Danışma Kurulu

Cemal Bâli Akal, Tülin Bumin, Ufuk Coşkun, Nezih Erdoğan,
Cem Deveci, Ahmet İnam, Hasan Bülent Kahraman,
Yusuf Kaplan, Kurtuluş Kayalı, Nuray Mert,
İlber Ortaylı, Ömer Naci Soykan, İlhan Tekeli, Mirze Mehmet Zorbay

•
Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos aylarında yayımlanır.

Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmaması
yayın kurulunun kararına bağlıdır.

Doğu Batı hakemli bir dergidir.

Reklam kabul edilmez.

Doğu Batı Yayınları
Selanik Cad. 23/8 Kızılay/ANKARA
Tel: 0 (312) 425 68 64 / 425 68 65
Fax: 0 (312) 425 68 64
e-mail: dogubatidergisi@hotmail.com
www.dogubati.com

Kapak Tasarım Uygulama
Aziz Tuna

Baskı: Cantekin Matbaacılık,
1. Baskı: 6000 adet (Eylül 2006)

Dağıtım: Yaysat
Önceki Sayılar ve Abonelik için: 0 (312) 425 68 65

Kapak Resmi: Jacques-Louis David, *Napoleon Bonaparte*

İÇİNDEKİLER

KİMLİK			
REYDA ERGÜN & CEMAL BÂLİ AKAL	11	ZANA ÇİTAK	145
Kimlik Bedenin Hapishanesidir		Fransa'da Laiklik ve Milliyetçilik: 1905 Kilise-Devlet Ayrılığı Yasası	
ETNİSİTE			
ŞENER AKTÜRK	23	RECEP BOZTEMUR	161
Etnik Kategori ve Milliyetçilik		Tarihsel Açıdan Millet ve Milliyetçilik: Ulus-Devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi	
MİLLİYETÇİLİK			
MEHMET KARAKAŞ	57	ERGÜN YILDIRIM	181
Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği		Küreselleşen Dünyada Milliyetçilik	
G.GÜRKAN ÖZTAN	77	MİLLİ BURJUVAZİ	
Türk Milliyetçiliğinde Taşra Fetişizmi ve Toplumsal Cinsiyet		NALAN YETİM & AYŞE AZMAN	203
İLKER AYTÜRK	93	Türk Burjuvazisinde "Milli"lik Sorunu ve Kültürel Miras	
Türk Dil Milliyetçiliğinde Batı Meselesi		KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR	
ALAATTİN OĞUZ	109	NURAN EROL IŞIK	227
Rusya Türklerinin Türk Milliyetçiliğiyle İlişkileri		Milliyetçilik, Popüler Kültür ve "Kurtlar Vadisi"	
YILMAZ ÇOLAK	125		
1990'lı Yıllar Türkiye'sinde Yeni-Osmanlılık ve Kültürel Çoğulculuk Tartışmaları			

ETNİK KATEGORİ VE MİLLİYETÇİLİK: TEK-ETNİLİ, ÇOK-ETNİLİ VE GAYRİ-ETNİK REJİMLER

Şener Aktürk*

ETNİSİTE NEDİR? BİR TOPLUMSAL KATEGORİ OLARAK ETNİSİTE VE MİLLET FİKRİ

Etnik kimliğin sıklıkla milliyetçiliğin temellerinden birisi, hattâ bazılarınca en önemlisi olarak kavramsallaştırılması, millet ve milliyetçiliğe dair herhangi bir mülahazada etnik kategoriler üzerinde durmayı gerekli kılıyor.¹ Etnik kategori veya etnisite (*ethnicity*); din, mezhep, dil, kabile, klan, ırk gibi toplumsal kategorilerden bir tanesidir. Diğer kategoriler gibi, etnik kategoriye de, birebir 'millet' ile özdeşleştirmek, bazı bağlamlarda yaklaşık bir doğruluk arz etse bile, bir genelleme olarak yanlıştır. Etnik kategoriyle millet arasındaki ilişki ancak bir toplumda etnisiteye ilişkin var olan kurumsal ve yasal çerçevenin ve gayri-resmi pratiklerin tarihsel arkaplan gözetilerek incelenmesi sonucu anlaşılabilir. Herhangi

* Şener Aktürk, Kaliforniya Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü.

¹ Etnik kimliği milletin öncülü ve ulus-devletin temeli olarak gören teorik çerçevede yazılmış sayısız eserden önemli bir tanesini belirtmek gerekirse, Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986.

bir etnik kategorinin “millet” ile özdeş sayıldığı tek-etnili (mono-ethnic) devletler olduğu gibi, birkaç etnik kategorinin milleti oluşturduğunun varsayıldığı çok-etnili (multi-ethnic) devletler ve milletin etnisite dışında bir eksenle tanımlandığı gayri-etnik (non-ethnic) devletler de mevcuttur. Bu makale, etnik kategoriye ilişkin sosyal bilimlerdeki değişik perspektifleri eleştirel bir yaklaşımla ortaya koyduktan sonra, Almanya, Sovyetler Birliği ve Türkiye başta olmak üzere, Kanada’dan Afganistan’a geniş bir coğrafyada yer alan değişik devletlerde etnik kimlik ve millet arasındaki bağlantının kurumsal çerçevesindeki başdöndürücü farklılıkları bu üç etnisite rejimi açısından açıklamaya çalışacaktır.

Etnik kimlik ve milliyetçilik arasında olduğu varsayılan güçlü bağlantı neticesinde, etnik kategoriler üzerine yapılan çalışmalar da milliyetçilik üzerine yapılan çalışmalara yön veren yaklaşımların etkisinde kalıyor. Etnisite çalışmalarında en büyük teorik tartışmalar, milliyetçilik çalışmalarında olduğu gibi, bir yanda primordiyalizm (ilkçilik), diğer yanda enstrümentalizm ve konstrüktivizm arasında yaşanıyor. Yapısalcı ve kurumsalcı yaklaşımlar ise enstrümentalist ve konstrüktivist argümanları desteklemekte kullanılıyor. Temel ayrılık primordiyalizm ve diğer yaklaşımlar arasında gibi gözüküyor.

Primordiyalist yaklaşımı savunanlar etnik kimliğin tarihi ve toplumsal koşullardan bağımsız bir varlığı ve çekiciliği olduğunu, ekonomik ve kurumsal düzenlemelerin yok edemeyeceği bir güçle bireylerin siyasi temayülleri üzerinde belirleyici rol oynadığını iddia ediyorlar.² Primordiyalizme göre etnik gruplar tarihin derinliklerinden bu yana var olan, somut ve bağımsız toplumsal oluşumlardır ve varlıkları başka faktörlere (ekonomik, sosyal, kültürel, tarihsel, coğrafi, vs.) indirgenemez ve bu faktörlerce açıklanamaz. Etnik kimliği biyolojik ihtiyaç ve güdülere benzeten bu yaklaşımın evrim teorisinin “soyunu devam ettirme” ve “kendi yakınlarını gözetme, kayırma” varsayımlarıyla desteklendiği de görülür.³ Primordiyalizm, etnik aidiyeti “akıl ötesinde”⁴ ve bazen “akıl dışı” fakat her

² Clifford Geertz, *Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973; Walker Connor, *Ethno-nationalism*, Princeton: Princeton University Press, 1994; Steven Grosby, “The verdict of history: The inexpungable tie of primordality—a response to Eller and Coughlan”, *Ethnic and Racial Studies*, cilt 17, sayı 2, 1994, s.164-171.

³ Pierre van den Berghe, “Does race matter?”, *Nations and Nationalism*, cilt 1, sayı 3, 1995, s. 359-68. Van den Berghe bu makalesinde evrim kuramının yukarıda belirtilen varsayımlarını kullanarak etnik kimliğin hem geçmişten gelen, tarih ötesi, hem de somut ihtiyaçlara cevap veren bir niteliği olduğunu belirterek etnik kimliğin hem primordiyalist hem de enstrümentalist şekilde tanımlanabileceğini ifade eder. Ancak, Berghe, hizmet edilen amaçları biyolojik ve içgüdüsel bir şekilde tanımladığı ve etnik kimliği geçmişten geleceğe kendi kendini idame ettiren bir toplumsal oluşum olarak gördüğü için primordiyalist sayılır.

⁴ Walker Connor, a.g.e., özellikle s. 196-206.

koşulda değişmez ve somut bir olgu olarak gördüğü için eleştirilir.⁵ Primordiyalizm etnisiteyi “kan bağı”na bağlar. Burada muğlak bir noktayı açıklamak gerekiyor: Kendilerini eleştirenlerin iddia ettiğinin aksine, Connor, Geertz ve Grosby gibi primordiyalistler etnik gruba atfedilen “kan bağı”nın nesnel olarak kanıtlanamayacağını, hattâ böyle bir bağı olmadığını, açık veya üstü kapalı biçimlerde kabul ederler. Önemli olan bireylerin kan-soy bağı olduğuna inanması, yani öznel bir kan bağı algısıdır. Böylece primordiyalizmden yola çıkarak bir etnisite tanımına ulaşmış bulunuyoruz: Etnisite kan bağı algısına dayanan bir toplumsal kategoridir ve bu özelliğiyle birçok başka toplumsal kategoriden ayrılır. Kan bağı algısı etnisitenin ayırt edici özelliğidir.

Primordiyalistler etnisiteyi kan bağı algısıyla tanımlamakla kalmıyorlar; etnisitenin temelini oluşturan kan bağı algısının zaman ve mekândan bağımsız olarak devam edeceğini, değişmeyeceğini iddia ediyorlar ki bu iddia şüphesiz yanlıştır. Etnik kategoriler kaybolabilir; bir etnik kategori bir başkası içinde eriyebilir; iki veya daha fazla kategoriye bölünebilir ve belki de en önemlisi, din, dil, mezhep, sınıf ve ideoloji gibi diğer eksenlerde yaşanan gruplaşmalar etnik kimliğin temelini oluşturan kan bağı mitinin bireyler nezdinde önemini kaybetmesine ve hattâ silinmesine neden olabilir. Dahası, primordiyalistler kan bağı inancını her türlü sosyal ve siyasi olayda bireylerin davranışlarını birinci derecede açıklayan bir faktör olarak ortaya sürüyorlar ki bu da kabul edilemez. Bireyler bazen etnik kimliklerine dayanarak bazı toplumsal, ekonomik ve siyasi davranışlarda bulunabilirler ama çoğu zaman da diğer kimliklerinin ve ihtiyaçlarının dürtüsüyle hareket ederler, çünkü insan sadece etnik bir varlık değildir.

Primordiyalizmin “kan bağı” mitine dayandırdığı tanım, bu kan bağıının öznel-subjektif olduğu teslim edildiği sürece, etnisiteyi diğer sosyal kategorilerden ayırarak bilimsel bir tanım ihtiyacını karşılayabilir. Fakat primordiyalizmin kan bağı merkezli tanımını aynı zamanda bireylerin sosyal ve siyasi davranışlarını temelden belirleyici bir unsur olarak görmesi bu yaklaşımı zedeliyor. Primordiyalistler etnisiteyi en temel, en belirleyici toplumsal kategori ve etnik ayrılıkları da en temel, en aşılmaz toplumsal fay hatları olarak gördükleri için, çok-etnili toplumları çatışmaya meyilli görürler. Oysa etnisitenin en temel kimlik olduğu varsayımı reddedildiğinde, çok-etnili toplumların çatışmaya diğer toplumlardan daha az veya çok meyilli olmadıkları sonucuna varılır.

⁵ Jack Eller ve Reed Coughlan, “The poverty of primordialism: The demystification of ethnic attachments”, *Ethnic and Racial Studies*, cilt 16, sayı 2, 1993.

Bu noktada enstrümentalizm, konstrüktuvizm gibi primordiyalizme karşıt yaklaşımların etnisiteyi toplumun seçkinlerinin kendi amaçları uğruna (ekonomik, siyasi, vd.) yönlendirdiği, şartlara bağlı olarak yaratılan, değiş(tiril)en ve bastırılan bir toplumsal kategori olarak gördüklerini belirtmekte yarar var. Anderson'un "millet"i "hayalî cemaat" olarak nitelemesine benzer şekilde bu alternatif yaklaşımları benimseyenler de etnisiteyi bir "hayalî cemaat" olarak tanımlarlar.⁶ Etnisiteyi böylesine değişken, bağımsız bir varlıktan yoksun ve herhangi bir diğer toplumsal kategoriden farksız gören bu yaklaşımlar etnisitenin kendine has, ayırt edici özelliği olan "kan-soy-akrabalık bağı" algısından doğan farklılığı hasır altı etmektedir. Oysa özellikle etnik kategorinin siyasallaştığı yer ve zamanlarda (seçim, isyan, iç savaş, etnik temizlik gibi) etnisite diğer toplumsal kategorilere göre daha katı, değişmez, dışarıdan atfedilen (*ascriptive*) ve dolayısıyla yarı-nesnel bir varlık kazanır. Örneğin, ayrımcılıktan kaçınmak için din, mezhep, ideoloji değiştiren veya yeni bir dili benimseyen birey ve grupların yeni bir etnik kimliği benimsemesi görece zordur. 20. yüzyılda bu imkânsıza yakın zorluğu yaşamış gruplar arasında Nazi Almanya'sında Yahudiler, Ruanda'da Hutular, Sovyetler Birliği'nde Çeçenler, Kırım Tatarları ve Ahıska Türkleri sayılabilir. Bir bireyin kendine dair yeni bir kan-soy-akrabalık bağı iddiasını diğerlerine kabul ettirmesi, özellikle etnik kategorilerin siyasallaştığı ortamlarda, neredeyse imkânsızdır.

Bu makalede şimdiye dek etnisiteden bahsederken "etnik grup" tamlaması yerine "etnik kategori"yi kullandım. Çünkü etnik bir kategorinin varlığı o etnik kategorinin atıfta bulunduğu bireylerin etnik bilince sahip bir grup olarak yaşadıkları anlamına gelmez.⁷ "Etnik kategori" ile "etnik grup" ve "siyasallaşmış etnisite" arasındaki fark antropolojik ve kurumsalçı yaklaşımların yardımıyla açıklanabilir. Etnik kategorinin temelindeki kan-soy-akrabalık bağı inancını kendi toplumsal pratikleriyle devam ettiren kimseler için etnik kategorinin bir etnik grup gerçeğliği vardır. Etnik kategorileri "gruplaştıran" toplumsal pratiklerin başında kuşkusuz grup içi evlilik gelir çünkü etnik grup bir kan bağı algısına dayanır. Evlilik yoluyla gruplar kendi sınırlarını diğer gruplara karşı tahkim eder ve

⁶ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra: Verso, 1983; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983.

⁷ Etnisite konusunda ABD'de siyaset bilimi ve sosyolojiye hâkim yeni yaklaşımı temsilen Rogers Brubaker son kitabında etnik grup yerine etnik kategori tamlamasının kullanılmasını savunuyor ve böylece her etnik kategorinin bilinçli birer etnik gruba tekabül ettiği yolundaki yanılıtıcı yaklaşımın önlenebileceğini iddia ediyor. *Ethnicity without Groups*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.

kuşaklar boyu devamlılık iddialarını perçinlerler.⁸ Gerçi Barth'ın belirttiği gibi grup dışı evliliklerde bile grubun sınırları etnik farklılığın vurgulanması yoluyla tahkim edilebilir; örneğin eşlerden biri doğacak çocuklar yoluyla yeni nesil üzerinde kendi etnik kimliğinin devamını iddia edebilir. Evlilikten başka, yerleşim düzenleri (Tatar mahallesi, Yahudi gettosu, vd.); özel günler, kutlamalar, festivaller (Aziz Patrik günü, vd.); özel bir dil veya hâkim dilin aksanlaştırılması (Yahudilerin İspanya'da İspanyolca'nın, Doğu Avrupa'da Almanca'nın kendilerine özgü lehçelerini geliştirmeleri gibi); kılık-kıyafet, dövme, takılar, sünnet ve benzeri uygulamalarla vücutların işaretlenmesi; ayırt edici addedilen fizyolojik özelliklerin vurgulanması (Tutsilerin Hutular'dan daha uzun olması) gibi değişik yöntemlerle etnik kategoriler "grup" düzenini sağlayabilirler.⁹

Belli bir etnik kategoriye mensup kimselerde grup psikolojisinin yukarıda sayılan emarelerinden bazılarının olması ve toplumsal düzeyde bir "etnik grup" bilincinin varlığı bile primordiyalistlerin iddia ettiği gibi etnik kimliğin siyasi tercihleri belirlemede temel etken olduğu anlamına gelmez. Ancak siyasi kurumların etnik esasa göre tanzim edildiği, tüm bireylerin etnik kimliklerinin resmen tanındığı ve kişilerin etnik kökenlerine istinaden özel hak veya ayrıcalıklara sahip olduğu veya ayrımcılığa maruz kaldığı bir düzende (SSCB, Çin, Almanya gibi) etnisite en temel kimlik olarak siyasallaşmış sayılır. Bu seviyede bir siyasallaşma ancak devlet aygıtının etnik kimliğin perçinlenmesinde aktif olarak kullanılmasıyla mümkün olacağından, siyasallaşmış etnisite yasal ve kurumsal bir çerçeveye ihtiyaç duyar. Milliyetçilik teorisinin etnisiteye ilgisi bu noktadadır: Anderson, Gellner, Hobsbawm, Suny ve bilhassa Smith başta olmak üzere milliyetçiliğe dair çalışmalarıyla tanınan pek çok yazar milliyetçiliği bir etnik kategorinin devlet aygıtı kullanılarak toplumda hâkim ve merkezî unsur haline getirilmesi ve bu süreçte diğer etnik kategorilerin dışlanması olarak kavramsallaştırmaktadırlar.¹⁰ Oysa "millet" modern ve "hayalî bir cemaat" olmakla birlikte, bu tahayyülün merkezinde etnik bir tanım olması şart değildir; bazı devletler milleti tanımlarken din, mezhep,

⁸ Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston: Little, Brown and Co., 1969.

⁹ Dolayısıyla her etnik kategori o kategoriye mensup addedilen kimselerin bir "etnik grup" oluşturduğunu ifade etmez. Örneğin ABD'de yaşayan İsveç kökenliler en fazla iki yüzyıl önce İsveç'ten göç ettikleri ve yoğunlukla ABD'nin kuzeybatısındaki birkaç eyalette (özellikle Minnesota ve Kuzey Dakota) yaşadıkları halde, İsveçli-Amerikalıların, toplumsal tercihlerini bilinçli olarak yönlendiren ve kendileri ile diğerleri arasına yukarıdakine benzer sınırlar koyan bir etnik grup düzeninde yaşadıklarını iddia etmek güçtür.

¹⁰ Anderson, Gellner ve Smith'in önceki dipnotlarda belirtilen kaynaklarına ek olarak, Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1789*, Cambridge University Press, 1991; Ronald G. Suny, *Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford University Press, 1993.

dil, sınıf, ideoloji gibi diğer bazı kriterleri ön planda tutmuşlar ve böylesi durumlarda “hayalî cemaat”ten dışlanan gruplar da duruma göre din, mezhep, dil, sınıf ve ideoloji farklarına istinaden dışlanmışlardır. Fakat etnik kategori sayılan diğer toplumsal kategorilerle her zaman çatışma ve mücadele halinde olmamıştır. Hattâ etnik farklılıkların toplumda somut bir gerçeklik olarak algılanması çoğunlukla din, mezhep, dil, ideoloji ve sınıf farklılıklarının etnik farklılıklarla örtüşmesiyle olur.

ETNISİTENİN DİĞER TOPLUMSAL KATEGORİLERLE ÇATIŞMA VE ÖRTÜŞME ALANLARI: DİN, MEZHEP, SINIF, İDEOLOJİ, KABİLE, KLAN, IRK

Kan bağı algısına dayanan bir toplumsal kategori olarak etnisite; din, mezhep, dil, sınıf ve ideoloji ekseninde var olan toplumsal kategorilerden ayrılır. Kan bağı algısı etnisiteyi, ırk kategorisinin alt kümesi, klan ve kabile gibi geniş akrabalık algılarına dayanan diğer kategorilerin ise özdeşi veyahut bir üst seviyesi olarak görmemizi sağlar.

Ulusun inşasında, din ve mezhep farklarının etnik farklılıklarla örtüştüğü ve bu farklılıkları güçlendirdiği pek çok örnek bulunabilir. Bazı yerlerde din veya mezhep ayrılığı etnik farklılığın yerini almıştır. 1990’ların başında Bosna-Hersek’te, hepsi de aynı dili konuşan ve Güney Slavlarından oldukları varsayılan gruplar Müslüman, Ortodoks ve Katolik fay hatları boyunca Boşnak, Sırp, ve Hırvat “etnik” grupları olarak mevzilendirildi. Bunun gibi Balkanlar’da aynı dönemde patlak veren pek çok kriz ve çatışma (Türk-Bulgar, Macar-Romen, Arnavut-Makedon, Arnavut-Sırp, Hırvat-Sırp, vd.) 1990’larda dünyaya hâkim olan söylemle paralel bir şekilde “etnik çatışma” olarak nitelendirildi. Oysa bu çatışmaların hemen hepsinde etnik olduğu varsayılan farklılıklar aynı zamanda din ve mezhep farklılıklarıyla da örtüşüyordu. Hattâ 1990’lardan 11 Eylül sonrasına geçişin getirdiği küresel söylem değişikliğiyle beraber, daha önceleri “etnik çatışma” olarak nitelendirilen bazı olaylar (Çeçenistan, Sri Lanka, vd.) “dinler çatışması” olarak adlandırılmaya başlandı.¹¹ Dolayısıyla bu gibi farklılıkların değerlendirilmesine girerken dönemin modasına kapılmamak, var olan toplumsal farklılıklar bütünü benzer koşullar altındaki diğer farklılıklarla karşılaştırmalı olarak ele almak gerekir.

Etnik kategorinin din ile ilişkisinde dikkati çeken husus, her etnik gruba egemen bir dinin oluşu, dinî farklılıklarla bölünmüş grupların, etnik kökenleri aynı olsa bile bazen farklı etnik gruplar olarak algılandıkları

¹¹ Edward W. Walker, “Ethnic War, Civil War, Holy War: Does the Adjective Matter in Explaining Collective Political Violence?,” konferans tebliği, 7-9 Mayıs 2004, “The Roots of Islamic Radicalism” adlı konferans, Yale Üniversitesi.

gerçeğidir. Balkanlar bu konuda pek çok örnek sunuyor. Sırp ve Bulgar milliyetçilerine ve bu devletlerin resmî ideolojisinin iddiasına göre Boşnaklar ve Pomaklar Osmanlı döneminde Müslümanlaşmış Slavlardır ve bu iddiada haklılık payı vardır. Bunun gibi pek çok yerde başlangıçta dinî inanca bağlı olarak ortaya çıkan farklılıklar, kan bağına dayalı argümanlarla pekiştirilmiş ve “etnikleştirilmiş”tir. Bu şekilde “etnikleştirilen” dinî farklılıklara pek çok örnek Nijerya’nın Hıristiyan ve Müslüman kabileleri ile Hindistan’ın Hindu ve Müslüman toplulukları arasında bulunabilir. Çin’deki Hui Müslümanları bugün resmî ideolojinin tanıdığı 56 azınlık arasında en kalabalık nüfusa sahip olanlarıdır. Fakat Huileri egemen çoğunluk Hanlardan ayıran etnik köken değil, İslâm inancıdır.¹²

Ekonomik sınıflaşmayla etnik kimliğin örtüşmesi de sıklıkla rastlanan bir olgudur. Dünya çapında “tüccar” etnik azınlıkların en bilinen örnekleri Güneydoğu Asya’da yayılmış olan denizaşırı Çinli ticaret kolonileri, Batı Afrika ve Güney Amerika’da Lübnanlılar, Orta ve Doğu Avrupa ile Kuzey Amerika’da Yahudilerdir. Osmanlı toplumunda Rumlar ve Ermeniler, Doğu Afrika’da Hintliler, Hindistan özelinde Parsiler (Zerdüş inancına bağlı), ekonomik başarısıyla parlayan azınlıklardandır.¹³ Yuri Slezkine Yahudiler başta olmak üzere bu azınlıkların, görece erken şehirleşmiş, okuma-yazma ve çok dil bilen, dışa açık, hukuk, tıp ve ticaret gibi modern kapitalist ekonomide iyiden iyiye değerlenecek meslekleri icra ettiklerini vurgular. Ayrıcalıklı sınıfsal konumları bu azınlıkların, devletin göz yumması ve bazen bizzat koordine etmesi sonucu, sistematik ve periyodik saldırılara uğramasına mazeret olarak kullanılmıştır (Örneğin Güneydoğu Asya’da, en son Endonezya’da görüldüğü gibi, Çinlilere karşı saldırılar).

Ekonomik sınıflaşmayla beraber yoksulluk-zenginlik ekseninde şekillenen ideolojik tercihler de etnik kategorilerle örtüşebilir. Hattâ sınıfsal konumdan bağımsız olarak da bir etnik kategorideki bireyler belli bir siyasi parti veya ideoloji etrafında kenetlenebilir veyahut da öyleymiş gibi algılanabilir. Yine Slezkine’in iddiasına göre 20. yüzyılın ilk yarısında Avusturya, Almanya ve Sovyetler Birliği’nde sosyalist fikirlerin önderleri arasında Yahudiler nüfusa nispetle çok yüksek oranda temsil ediliyorlardı.¹⁴ Bunun gibi ABD’de de sosyalist ve komünist partilerde Yahudi

¹² Dru C. Gladney, “Alterity Motives” Pal Nyiri (derleyen), *China Inside Out* içinde, online dergi. http://cio.ceu.hu/courses/CIO/modules/Module07Gladney/Gladney_index.html adresinde mevcuttur.

¹³ Yuri Slezkine, *The Jewish Century*, Princeton: Princeton University Press, 2004; Amy Chua, *World on Fire: How Exporting Free Market Democracy Breeds Ethnic Hatred and Global Instability*, New York: Anchor Books, 2003.

¹⁴ Slezkine, a.g.e.

azınlığın ağırlığı göze çarpıyordu. Hanna Batatu da Irak'taki sosyal sınıflara ilişkin eserinde Asurilerin Irak Komünist Partisi'nde nüfustaki oranlarının çok üstünde bir ağırlığa sahip olduklarını kaydeder.¹⁵ Hakan Yavuz, Türkiye'de 1980 öncesi dönemde Alevi ve Kürt kimliklerinin sosyalist ideolojiye eklemlendiğini belirtir.¹⁶ Tacik iç savaşında Sovyet döneminden kalma Komünist Parti aygıtını kontrol eden Özbek azınlığa karşı Tacik milliyetçileri, İslâmi, etnik ve liberal kimliklerle ortaya çıkmış ve demokrasi adına eski rejimin ekseriyetle Özbek azınlığa mensup savunucularıyla savaşmışlardır.¹⁷

Etnisite ırkın bir alt kategorisi olarak, kabile ve klan gibi kan bağı algısına dayanan diğer bazı kategoriler ise etnisitenin birer alt-kategorisi veya bazı durumlarda özdeşi olarak anlaşılıyor. Kabile ve klan gibi yapılar "etnisite molekülünü oluşturan atomlar" gibi tarif edilegelmişlerdir. Örneğin Sovyet milliyetler siyasetinde göçebe Türkmen toplulukları yerleşik topluluklardan ayrı ve kendi aralarında kan bağı algısını sürdürdükleri için görece kolaylıkla bir etnik grup (*narod*-etnik grup ve millet yerine kullanılabilen bir sözcük) olarak sınıflandırılmışlardır.¹⁸ Oysa şehirleşmiş ve "karışmış" Özbek ve Tacikleri iki ayrı etnik grup olarak sınıflandırmak ve bu iki grup arasında siyasi sınırlar çizmek çok daha karmaşık ve sorunlu bir süreci beraberinde getirdi.

DİL ETNISİTENİN MİLLİYETE KÖPRÜSÜ MÜ?

DİLSİZ KAVİMLER, ULUSAL DİLLER VE ASİMİLASYON

Literatürde hâkim olan bazı önkabulleri eleştirmek açısından ben burada din, mezhep, sınıf ve ideoloji ile etnik kategorinin örtüştüğü örnekleri vurguladım. Oysa hâkim varsayım elbette diğer aidiyetlerin bireylerin sadakatini kazanmak için etnik kimlikle bir çatışma ve çekişme içinde olduğudur. Buna karşın "dil" çoğu zaman etnisiteyi tamamlayan ve hattâ tanımlayan bir özellik olarak sunulur. Fakat etnisite dilsel kimlikle de özdeş

¹⁵ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton: Princeton University Press, 1978. Irak Komünist Partisi'nin kurucusu Pyotr Vasili bir Asuriydi (s. 404). 1941-1948 döneminde Irak Komünist Partisi üyelerinin % 22.7'si Asuri ve Keldaniler'den oluşuyordu (s. 699-700). Bugün çoğu Kuzey Irak'ta yaşayan Asuri-Süryani-Keldaniler Irak nüfusunun % 1'ini oluşturuyor.

¹⁶ Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, New York: Oxford University Press, 2003.

¹⁷ Tacik iç savaşının başındaki bu etnik-siyasi mevzilenmeler yıllar içinde değişti ve bazı Tacik gruplar iktidarı zorla elinde tutan Özbek kökenli Komünist nomenklaturaya katılarak iktidarın etnik bileşenlerini zamanla Tacikler lehine değiştirdiler. Fakat savaşın başında Özbek-Tacik ayrışması komünist-antikomünist ayrışmasıyla örtüşüyordu.

¹⁸ Adrienne Edgar, *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*, Princeton University Press, 2004.

değildir. Kelt ailesine mensup İrlandaca ve İskoçça yakın zamana kadar ölü diller arasında sayıldığı ve bugün bile aşırı milliyetçi bir avuç insan dışında kimse tarafından konuşulmadığı, İrlanda ve İskoçya'da hâkim günlük (kamusal ve özel) dil İngilizce olduğu halde, İrlandalı ve İskoç etnik kimlikleri yok olmadıkları gibi, kendi diline sahip pek çok etnik gruptan, hem toplumsal hem de siyasal anlamda daha canlıdır.

İrlandalı, İskoç ve benzeri örneklere rağmen, sosyal bilimler literatüründe etnisite halen var olan veya eskiden varolmuş bir dille ya da hâkim dilin şiveleşmiş bir haliyle (İskoç şivesi, Ebonik, Ladino, Boşnakça vd.) ilişkilendirilir. Dilsel boyut üzerinden etnik kategoriler ulus-devletlerin kuruluşu ve dolayısıyla milliyetçilik ve millet kavramlarıyla bağlantılıdır. Buradaki mantık dizgesi şöyle özetlenebilir: Her etnik kategori kendine has bir dile sahiptir; ulus-devlet inşâsı belli bir dilin devlet aygıtının kaynakları kullanılarak ulusal dil olarak yaygınlaştırılması, öğretilmesi ve böylelikle ulusal pazarın yaratılarak kapitalist gelişmenin önünün açılması sürecidir; dolayısıyla devlet ulusal dil olarak seçtiği ve standartlaştırarak yaydığı dil üzerinden belli bir etnik grubu toplumsal düzeyin merkezine oturtmuş olur. Son on yılda milliyetçilik araştırmalarına egemen olan Anderson'un "hayalî cemaat" fikrinden esinlenen bu yaklaşım ulus-devleti ulusal pazarın kuruluşuna dayandırırken, ulusal dili de ulusal pazarın olmazsa olmaz koşulu sayar.¹⁹ Böylelikle siyasi (devlet aygıtının şekil değiştirmesi), ekonomik (ulusal pazarın kuruluşu), akademik-kültürel (ulusal dilin standartlaştırılması) süreçler bilinçli bir toplum mühendisliği projesinin uyumlu parçaları, belli bir etnik grup bu yeni siyasi yapılanmanın asli unsuru, genel olarak toplum da bu sürecin edilgen nesnesi olarak betimlenir.

Etnisiteyi milliyetle, uluslaşma sürecini de belli bir etnik gruba atfedilen özelliklerin devlet yoluyla toplum geneline yayılmasıyla özdeşleştiren bu tasvir daha çok Almanya'nın uluslaşma sürecinin ve Romantik Alman milliyetçiliğinin tasviri gibidir. Oysa Avrupa'da Fransız İhtilali'nden esinlenen "liberal milliyetçi" akımlar ulusal dil yoluyla asimilasyonu ve cumhuriyetçi kurumlar yoluyla halk egemenliğini öngörüyordu ve "etnik köken" vurgusu görece azdı. Bu dil-merkezli Fransız modeline karşı gelişen Romantik Alman milliyetçiliği, dile yapılan vurguyu muhafaza etmekle beraber, daha halk merkezli, folklorik öğelere çok önem veren (*volksisch*), etnik ve kültürel bir milliyetçilikti. Her etnik grubun kendine has ve korunması gereken değerli bir folklorik özü olduğu iddiasındaki

¹⁹ Hobsbawm, a.g.e.; Anderson, a.g.e.

bu anlayış, etnik-kültürel özcülüğün etkisiyle asimilasyonu hoş görmeyen, “öze dönüş”çü, doğaya ve köy hayatına hayran bir mecraya girdi.

Asimilasyon konusunda zıtlaşan iki milliyetçilik türü –Fransız ve Alman– etnik kategoriler konusundaki önemli bir farklılığa işaret ediyor: Fransız modelinde dil milli kimlikle özdeşleştiriliyor ve (Alsaslı, Breton, Bask, vd. etnik azınlıklara) Fransızca öğretilerek azınlıklar Fransız olabiliyorken, Alman modeli ancak “özü” Alman olanların, yani etnik Almanların, nerede olurlarsa olsunlar (asırlardır Transilvanya’da veya Rusya’da yaşayan Almanlar, vd.) Alman olabilmelerine izin veriyor, buna karşın etnik Alman olmadıkları halde yüzyıllardır Almanya’da yaşayanların (Lehler, Sorblar, Yahudiler, vd.) Alman milletinin bir parçası olmalarını bu topluluklara atfedilen farklı folklorik-kültürel (“etnik”) “öz”e istinaden sorunlaştırıyor ve hattâ imkânsızlaştırıyordu. Nitekim 1913’teki vatandaşlık yasası hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde Alman ulusunu “etnik” temelde tanımladı. Böylece Fransız ulusuna katılmak için yeterli olan dil-merkezli asimilasyon, Alman ulusunun bir parçası sayılmak için yetmiyordu.

MİLLİYET VE ETNİK KATEGORİ ARASINDAKİ BAĞLANTI VE KOPUŞLAR

Standartlaştırılmış bir devlet dilinin oluşturulması milliyeti etnisiteye bağlayan bir köprü olarak görülse de,²⁰ bunun milliyetçiliği etnikleştirmeye yetmeyeceği çok açıktır. İlk modern millet sayılabilecek Amerikan milleti kuruluşunda isyan bayrağı açtığı Britanya İmparatorluğuyla aynı dili paylaşıyordu. İngilizce birden fazla etnik grubun (İngiliz, İskoç, İrlandalı, vd.) diliydi ve sonrasında Amerikan İngilizcesi asimile edilen onlarca etnik grubun anadili olarak bu etnik-üstü vasfını korudu. Fransızca; Bask, Breton ve Korsikalı azınlıklar için Fransız etnik kimliğinin temsilcisi sayılabilsen bile, eğitim yoluyla yaygınlaştırılan standartlaştırılmış Fransızca Paris dışında, hele kırsal kesimde, pek çok “etnik Fransız”a da yabancıydı. Fransız tarzı cumhuriyetçi, laik ve dil-merkezli milliyetçilik 1830’ların liberal devrimler dalgasıyla Avrupa’nın dört bir yanına yayıldı. Fransız İhtilalinin tetiklediği bu ilk dalgada kan bağı mitine dayanan etnikçi düşünce geri plandaydı. Etnik milliyetçiliğin düşünsel temelini Fransız milliyetçiliğine tepki olarak yükselen romantik Alman milliyetçiliğinde aramak daha doğrudur.

²⁰ M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2004, s. 17.

Fransız milliyetçiliğinin popülerliğine katkıda bulunduğu dil ögesinin aksine, laiklik ilkesi milliyetin aynı zamanda belli bir din veya mezheple özdeşleştirildiği bağlamlarda Fransa'daki şekliyle ilgi görmedi. Örneğin Bulgar, Ermeni, Sırp, Süryani ve Yunan milliyetçileri kendi milletlerine has bir kiliseyi kimliklerinin bir parçası, hattâ bazen en merkezi ögesi saydılar. Kilise, Osmanlı egemenliğinde yüzyıllardır yaşayan bu toplulukların milliyetçi seçkinleri tarafından tarih kurgularında milletlerinin çağlar boyu sürekliliğini sağlayan ve kanıtlayan bir kurum olarak sunuldu. Halbuki gerçekten de binyılı aşkın süredir bağımsız kiliseleri etrafında bir kimliği olan Ermeniler ve Süryaniler dışındaki Ortodoks etnik grupları için evrensel Ortodoks kilisesi milliyetçi kurgularına yardımcı olmadığı gibi apaçık bir engeldi. Arnavut, Bulgar, Romen, Sırp ve Yunan milliyetçileri İstanbul'daki evrensel patrikhane ile sürekli bir mücadeleye girerek kendi ulus devletlerini inşâ ettikleri topraklarda kiliseyi "millileştirdiler" ve bunu İstanbul patriğinin milliyetçiliği Ortodoks evrenselliğini yaralayan bir sapkınlık olarak tasvip etmediğini ve kınadığını alenen açıklamasına rağmen yaptılar.²¹ Dinî cemaatlere göre düzenlenmiş Osmanlı millet sisteminde Bulgar, Romen, Sırp ve Yunan milliyetçilikleri Ortodoks cemaatinin kurumsal ve kavramsal olarak parçalanmasını şart koşuyordu. Dolayısıyla milliyetçilik, ele alınan örneğe bağlı olarak, kendinden önceki dinî kurumlar ve kavramlarla görece süreklilik arz edebildiği gibi (Süryani, Ermeni, vd.) radikal bir kopuşu da ifade edebilir (pek çok Katolik, Ortodoks ve İslâm toplumunda).

Modern millet tahayyülleri ekseriyetle ortak soy, köken ve kan bağı efsanelerine dayandırıldığı için, bu efsanelerin zikrettiği modernizm öncesi aşiret, kabile, klan, oymak ve benzeri akrabalık merkezli toplumsal unsurlar, 19. ve 20. yüzyılda milliyetçiliğin hizmetinde bilimsel üretimin de (özellikle antropoloji ve tarihin) ilgi alanı oldu. Yeni keşfettikleri "millet"lerinin asli unsurunu, etnik "öz"ünü, arayan etnograflar ve antropologlar, bu asli unsurun ve özün, yerleşmiş şehir medeniyetinin tam zıddında, kâh köylüler kâh göçebeler arasında, halk türküleri ve diğer sözlü kültür öğelerinde bulunduğunu iddia ederek, uygun gördükleri folklorik öğelerin derlenmesine ve yeniden üretilerek ulusal eğitim ve kültür ağı yoluyla popülerleşmesine çalıştılar. Modern şehir insanı, milliyetçi ideolojilerin telkiniyle ulusal özünü kırsalda ve şehir-öncesi göçebe hayatında keşfediyordu.²² Etnografi ve antropoloji, millet ve etnik grup arasındaki

²¹ Paschalis Kitromilides, "Imagined communities and the origins of the national question in the Balkans", *European History Quarterly*, cilt 19, sayı 2, 1989.

²² Bu anlamda Alman, Rus ve Türk milliyetçilikleri efsaneleştirilmiş millet algılarında köy yaşamına (Alman ve Rus) ve göçebe hayatına (Türk ve kısmen Rus ve Alman) atfettikleri özel

kavramsal ilişkinin kurulmasında, etnik grupların milliyetçiliği içselleştirmiş “bilimsel” bir perspektiften keşfi yoluyla önemli rol üstlenen iki bilim dalıydı. Fakat “bilimsel” verilerin toplumsal bilince işlenmesi ve etnik kategorilerin millet fikriyle ilişkisinin siyasi kurumlarca kodlanması için sosyal bilimlerin siyasal güç ile kaynaşması gerekiyordu.

ETNİK KATEGORİLERİN GRUPLAŞMASINDA VE SİYASALLAŞMASINDA DEVLETİN BELİRLEYİCİLİĞİ: DEVLET, SOSYAL BİLİMLERİN YARDIMIYLA, ETNİK KATEGORİLERİ YARATIYOR

Etnisite daha 19. asırda bilimsel bir kategori, nesnel bir varlık olarak Avrupa’da sosyal bilimlerden araştırılmaya başlandı. Biyolojik argümanların bu dönemdeki popülerliğinin de etkisiyle, etnisite, bazen fizyolojik ve genetik özelliklere, bazen de kültürel ve dilsel öğelere bağlanmaktaydı. Avrupalı antropologlar özellikle Afrika, Asya ve Okyanusya’daki sömürgeleri etnik grupların keşfi ve gözlenmesi için uygun mekânlar olarak ele aldılar. Böylece etniklik, Avrupa-dışı toplumlara atfedilen bir tür geri kalmışlık emaresi, izlenen ve incelenen bir nesne olarak görüldü. Fakat Avrupa-dışına odaklanan bu sözde bilimsel bakış, Avrupa iç siyasetinin gereklerinin de teşvikiyle Avrupa toplumlarının da etnik kategoriler ışığında incelenmesine yol açtı. Etnik farklılıkların bilimsel “keşfiyle” Avrupa ülkelerindeki toplumsal eşitsizliklerin (Alman-Slav, Rus-Tatar, vd.) doğallaştırılarak biyolojik-kalıtsal bir farkın tecellisi olarak yorumlanmasının yolu açılmış oluyordu. Biyolojinin veya doğa düzeninin bilimsel bir yansıması olarak görülmesiyle, bu eşitsizliklerin siyasi-ekonomik ve kurumsal çerçevenin yeniden düzenlenmesiyle giderilebileceğine dair reformist düşünceler bastırılıyor, nihayetinde var olan toplumsal hiyerarşiyi koruyan muhafazakâr bir bilimsellik ortaya çıkıyordu. Etnik kategorilerin bilimsel keşfinin tarihsel bağlamı sömürgeciliğin zirvesine ve Avrupa toplumlarının siyasi ve ekonomik iç çelişkilerinin keskinleştiği bir döneme rastlar.

Aydınlanma’yla beraber siyasetin zirvesine tesir eden akılcı planlamacı temayül, nüfus sayımı gibi yeni teknolojilerin yardımıyla insan topluluklarının bilimsel tasnifine ve bu tasnifle nesneleştirilen ve niceliksel büyüklüklere indirgenen bu toplulukların demografik bir mühendislik projesi dahilinde yeniden şekillendirilmelerine imkân tanıdı. Anderson’un

önemle dikkati çekerler. Karpat dağlarından geldiği düşünülen Rus milli efsanelerinde rivâyet edilen –ve tarih kitaplarında tekrarlanan– Kiev Rusları, *Nibelungenlied*’in sarışın, pagan ve yarı göçebe Almanları bunlara örnektir.

milliyetin inşâsındaki üç önemli teknoloji olarak zikrettiği “nüfus sayımı, harita, ve müze” bu toplumsal tasnif ve mühendislik projesinin merkezinde yer aldı.²³

Kategoriler, siyasal davranış da dahil her türlü insan davranışına şekil veren bir öneme sahip olduklarından, devletlerin nüfus sayımları ve benzeri resmî toplumsal tasniflerde kullandıkları kategoriler istatistiki bir araştırmaya kaynak oluşturmaktan çok, bizzat ölçtüğünü iddia ettiği toplumsal kategorileri yaratan bir işleve sahiptir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Sovyet nüfus sayımlarında kullanılan ve siyasi otorite ile etnografların pazarlıkları sonucu üzerinde uzlaşmış, zamanla birleştirilerek değiştirilmiş, etnik kategori listeleridir. Milliyetler komiseri Stalin’in himayesinde binlerce nüfus sayım memuru merkezî idare tarafından belirlenen 191 etnik-milli kategoriden (*narodnosti*) oluşan bir liste ellerinde olduğu halde ülke sathına yayılarak nüfus sayımına giriştiler. Birebir görüşmelerde vatandaşlara milliyetlerini soran nüfus memurları, bilhassa Orta Asya ve Kafkaslar’da “Müslüman” ve “Sart” gibi ellerindeki etnik kategoriler listesinde bulunmayan cevaplar alıyorlardı. Fakat bu gibi “yanlış” cevapların asla kabul edilmemesi ve vatandaşın “gerçek” (etnik) kimliği bulununcaya kadar ek sorularla görüşmenin devam etmesi nüfus memurlarına verilen talimatnamelerde belirtiliyordu. Hattâ vatandaşın ısrarla listedeki cevaplardan birini vermemesi karşısında, ki sık rastlanan bir durumdu, kişinin dili, dini, mekânsal arkaplanı, fizyonomisi gibi “nesnel” özelliklerinden yola çıkarak nüfus memurunun kişiye bir etnik kimlik atfetmesi isteniyordu. İşte böylesi bir siyaset-sosyal bilim ittifakıyla Sovyet milliyetler politikasına temel oluşturacak, sosyalist cumhuriyetlerin, özerk bölgelerin sınırlarının ve haklarının belirlenmesinde rol oynayacak etnik kategoriler ve her kategoriye karşılık gelen niceliksel büyüklükler sözde nesnel bir nüfus sayımıyla belirlenmiş oluyordu. Daha sonra Stalin’in etnografları şaşırtan bir açıklamayla Sovyet milliyetlerinin sayısının, birbirleriyle kaynaşmaları sonucu, 60’a kadar indiğini belirtmesiyle bilim adamları ve nüfus memurları alelacele etnik-milli kategorileri birleştirerek 60 kadar milliyetten müstakil yeni bir liste çıkardılar.²⁴ Bu teknolojilerin ürettiği hayli yanlış demografik verilerin ışığında uygulanan projeler sonucu Orta Asya, sayıları ve sınırları değişen pek çok cumhuriyet arasında birkaç kez bölündü, Stalin’in açıklamasından sonra yüzün üstünde “millet” diğerleriyle kaynaşarak “yok oldu” ve bunun gibi milli-

²³ Anderson, “Census, Map, Museum”, *Imagined Communities* içinde.

²⁴ Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca: Cornell University Press, 2005.

yetlerin “nesnel” varlığı iddiasına gölge düşüren ve aslında siyasetle ve bilimin SSCB’de ne kadar iç içe geçmiş olduğunu gösterir uygulamalar ortaya çıktı.

Nüfus sayımında kullanılan kategoriler devletin hizmetinde toplumsal dönüşüm ve demografik mühendislik projeleri için kullanılan araçlardan yalnızca birisidir. Kimlik kartları ve pasaportlarda kaydedil(mey)en kategoriler, kamusal ve özel alanda kullanımına izin veril(mey)en diller, vatandaşlık ve göçmenlikte aran(may)an şartlar, devlet kadrolarının toplumsal kategorilere karşılık gelen kotalara bölün(me)mesi, modern devletlerin etnik kategoriler karşısında benimsedikleri farklı rejimlerin yansımalarıdır.

ETNİK KATEGORİ VE MİLLİYET İLİŞKİSİNİ KURMADA ÜÇ FARKLI “ETNİSİTE REJİMİ”: TEK-ETNİLİ, ÇOK-ETNİLİ VE GAYRİ-ETNİK DEVLETLER

Etnik olarak homojen bir toplum geçmişte olmadığı gibi günümüzde de yok gibidir.²⁵ Sıklıkla dile getirilen bu gözleme etnik homojen “istisna” olarak gösterilen Japonya bile, geçmişte (Hokkaido adasının ilk yerlileri olan) Aynular, Burakuminler ve Okinawalılar; son yüzyıllarda ise Koreliler ve Çinliler gibi farklı etnik azınlıkların yaşadığı heterojen bir ülkedir.²⁶ Yine homojen “istisna”lar arasında sayılan İskandinav ülkeleri²⁷ kuzey bölgelerinde asırlardır yaşayan etnik Lapp azınlıktan başka, Asya, Afrika ve Doğu Avrupa’dan gelen göçmenleri de barındırmaktadırlar.²⁸ Kısacası günümüzde etnik anlamda homojen bir toplum yoktur demek yanlış olmaz.

Tüm devletler çok-etnili bir toplumla karşı karşıyadır. Elbette görece homojen ve izole Japonya ile görece heterojen ve kıtasal büyüklükteki Rusya ve ABD’nin sahip oldukları etnik bileşimler büyük niceliksel ve niteliksel farklılıklar arz ettiği gibi, din, dil, sınıf ve ırk gibi etnisiteyle kesişebilen diğer boyutlarda gözlenen çeşitlilikler de bazı toplumlarda etnik çeşitliliğin diğerlerine oranla daha çarpıcı olması sonucunu doğurmaktadır. Fakat daha önce de belirtildiği gibi etnik kategoriler ve dolaşısıyla etnik çeşitlilik de bilimsel ve siyasi temayüllerin kesişiminde üre-

²⁵ M. Çağatay Okutan, a.g.e.

²⁶ Michael Weiner, *Japan's Minorities: The Illusion of Homogeneity*, New York: Routledge, 1997.

²⁷ William Pfaff, Japonya ve İskandinav ülkelerini etnik homojen istisnalar olarak saymıştır, *The Wrath of Nations*, New York: Simon and Schuster, 1994, s. 16, aktaran M. Çağatay Okutan, a.g.e., s. 18.

²⁸ Jaroslav Krejci ve Vitezslav Velimsky, *Ethnic and Political Nations*, Londra: Croom Helm, 1981.

olduğundan, etnik kategoriler ve çeşitlilikten mutlak değerler olarak değil ancak tarihsel değişkenler olarak bahsedilebilir. Son tahlilde etnisite de (diğer toplumsal kategoriler gibi) bazı toplumsal pratiklerin kurumsal bir çerçeveye oturtulmasıyla siyasi gerçeklik kazanır.

Bir devletin, toplumda etnik kategorilerin ifade edilmesi, kullanılması, ve düzenlenmesine ilişkin koyduğu kurallar bütünü "etnisite rejimi" olarak adlandırılabilir. Belli bir etnisite rejiminin tarif edilmesinde ve tanımlanmasında kullanılacak "emareler" devletin kurumsal yapısında bulunabilir. Her biri etnisiteye karşı tavrı örnekleyebilecek kurumsal emarelerin arasında şu öğeler sayılabilir: Nüfus sayımında ve resmî kimliklerde kaydedilen kategoriler; göçmenlik için yapılan başvurular ve vatandaşlığa geçişte aranan şartlar; resmî diller; idari teşkilatlanmanın (federal, merkezî, vd.) temelleri; eğer varsa, halkın geri kalanından adli, idari, mali ve diğer alanlarda farklı mevzuata tâbi grupların (azınlıklar) oluşturulmasında gözetilen esaslar.

Devletin kurumsal çerçevesinde görülen bu emarelerden yola çıkarak tek-etnili, çok-etnili ve gayri-etnik olarak adlandırılacak üç tip etnisite rejiminin tarifine ulaşılabilir. Tek-etnili (mono-ethnic) rejim, milleti tek bir etnik kategoriden ibaret olarak kurgular ve bu ilkeyi vatandaşlık ve resmî kayıtlar başta olmak üzere yukarıda tarif edilen kurumlar yoluyla ifade eder. Çok-etnili (multi-ethnic) rejim, milleti birçok etnik kategoriden müteşekkil bir kitle olarak kurgular ve devletin resmî kurumlarında, idari yapısında, personeline ve yukarıda belirtilen diğer kurumlarında bu çok-etnililik resmen ifade edilir. Gayri-etnik (non-ethnic) rejim ise milletin tarifinde kan-soy bağına temel ölçüt olarak almaz ve diğer toplumsal kategorilerden bir veya birkaçını (dil, din, sınıf, vd.) veya siyasi, tarihsel, ideolojik bir öğeyi (toprak, devlet, sosyalizm, laiklik, demokrasi, vd.) milleti tanımlayan ana eksene yerleştirir. Tek- ve çok-etnili rejimlerin her ikisi de etnisiteyi nesnel bir kategori olarak tanır ve kaydeder, fakat tek-etnili rejim bunu "diğerlerini" milletin kurumlarından dışlamak için, çok-etnili rejim ise etnisiteye dayanan âdil bir temsili ve yönetişimi sağlamak için yapar. Gayri-etnik rejim ise etnisite dışında bir ilke ekseninde kurgulandığı için etnik bilinç resmî düzeyde bastırılır, göz ardı edilir ve etnisiteye dayanarak dile getirilen talepler siyaseten meşru kabul edilmez.

TEK-ETNİLİ REJİM: ALMANYA MODELİ VE DİĞER BAZI ÜLKELERDEKİ BENZER UYGULAMALAR

Tek-etnili rejimdeki devletlerde kurumsal seviyede etnik bilincin bir göstergesi olarak etnik köken nüfus sayımlarında kodlanır, resmî kimlik kartları ve pasaportlara işlenebilir ve hâkim etnik kategori dışında kalan etnik

kategoriler millete üyelik anlamına gelen vatandaşlık haklarından mahrum edilebilir. Bu rejimde vatandaşlık *jus sanguinis* (kan bağı) prensibine dayanır. Dışlanan etnik kategorilerdeki kişilerin hâkim unsurla karışmalarının, yani asimilasyonun engellenmesi için dışarda bırakılan etnik gruplara kendi dillerinde eğitim serbest bırakılabileceği gibi, fiziksel anlamda ayrı tutulmaları (segregasyon), ülkeden çıkartılmaları ve hattâ yok edilmeleri bile gündeme gelebilir. Tek-etnili rejim, devletin çok keskin ve kesin bir etnik bilince sahip olduğu ve toprakları üzerindeki nüfusu soykan bağı algısına göre tasnif ettiği rejimdir.

Almanya tek-etnili rejimi örnekleyen ülkelerin başında gelir. 19. yüzyıldan 1990'lara kadar Fransız ve Alman vatandaşlık kanunlarını ve etnik azınlık politikalarını inceleyen Brubaker, 1913'te kabul edilen Alman vatandaşlık kanununun *jus sanguinis* (kan bağı) prensibinin tartışmasız zaferi olduğunu kaydediyor.²⁹ Brubaker'a göre, "1913'e kadar Alman vatandaşlık yasası kendi içinde tutarsızdı" çünkü bu yasa "iki model arasında kalmıştı –vatandaşlığı toprağa bağlı bir cemaat olarak gören eski anlayış ve vatandaşlığı kökene bağlı bir cemaat olarak gören yeni anlayış. İlki mutlakiyetçi devletin bir ürünü, ikincisi ise yeni ortaya çıkan ulus devletin (bir ürünüydü)."³⁰

Prusya'dan kalma devletçi millet fikrine en şiddetli saldırılar Almanya'nın kuruluşunda önemli rolü olan ve etnik kökene dayalı bir millet tanımını savunan milliyetçi Pan-Cermen Ligi'nden geliyordu.³¹ Fransa'da doğan ve Fransızca konuşan herkesin Fransız vatandaşı sayılmasına olanak veren *jus soli* (toprak) prensibi ise Almanya'da siyasi partilerin hiçbirinin önermeyi bile cesaret edemeyeceği "aşırı" bir görüştü. 1913'e gelen süreçte milliyetçileri uğraştıran etnik "problem"lerden biri Almanya'da, bilhassa Doğu Prusya'da çiftçi ve Ruhr havzasında işçi olarak bulunan ve sayıları birkaç milyonu bulan Lehler idi. Schleswig-Holstein eyaletindeki Danimarkalılar, Lusatia'da yerleşik Sorblar ve şehirlerde ağırlığını hissettiren Yahudiler, Almanya'daki diğer büyük etnik gruplardı. Alman milliyetçileri için ülkedeki etnik azınlıklar kadar önemli bir sorun da Almanya dışında, özellikle Rus Çarlığı'nın muhtelif bölgelerinde ve Doğu Avrupa'da kolonizatör gruplar halinde yayılmış etnik Almanların (*Auslandsdeutsche*) varlığıydı.³²

²⁹ Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992, s. 114.

³⁰ A.g.e., s. 115.

³¹ A.g.e., s. 116.

³² 1913'ten önce yürürlükte olan kanuna göre 10 yıldan fazla Almanya dışında yaşayanlar vatandaşlıklarını kaybediyorlardı.

Prusyalı Bismarck'ın siyasete hâkim olduğu süreçte savunduğu devletçi prensip Alman İmparatorluğu'na bağlı ve sadık etnik azınlık mensuplarının Alman sayılmasını ve Almanya dışında yaşayan etnik Almanların vatandaş olmalarını engelliyordu. Bu çifte tehlikeye karşı Pan-Cermen Ligi'nin kamuoyu oluşturmasıyla 1913 yılında Alman vatandaşlık yasası neredeyse oybirliğiyle hiç tavizsiz *jus sanguinis* esasına göre yeniden düzenlendi.³³ Böylelikle asırlardır Rusya ve Doğu Avrupa'da yaşayan milyonlarca etnik Alman, istedikleri zaman Almanya vatandaşı olabilecekti. Buna karşın, Almanya'da yaşayan fakat Alman soyundan olmayan Lehler ülkede buldukları süre göz önüne alınmaksızın Alman vatandaşlığından mahrum bırakıldılar. Böylelikle, *jus soli* ve *jus sanguinis* arasında bir orta yolu ifade eden Bismarck'ın devletçi pozisyonu bile Almanya için fazla müsamahakâr ve anti-milli sayılarak reddedilmişti.

19. yüzyılda onyıllarca süren uğraşlar sonucu Almanya'da yerleşik Yahudiler vatandaşlık hakkı kazanmışlardı.³⁴ Fakat yüzyıllardır Almanya'da yaşayan Yahudilerin ancak çok uzun süren tartışmalar sonucu vatandaşlığa kabul edilmeleri, Brenner'a göre, aslında Yahudilerin hiçbir zaman Alman olamayacakları yargısını kamuoyuna benimsetmişti.³⁵ Bu süreçte Yahudilerden Almanya'ya olan sadakatlerini kanıtlamaları istenmiş, asırlardır yaşadıkları topraklarda vatandaşlık hakkı alabilmek için Yahudilerin özel bir uğraş vermeleri gerekmişti. Kamuoyunda "Yahudilerin sadakatine" ilişkin onyıllar süren tartışmaların milletin asli unsuru kabul edilen Almanlar üzerindeki etkisi Yahudilerin her zaman ve her olayda Almanya'ya sadakatlerinden şüphe etmek şeklinde bir tavırdı.³⁶

Tek-etnili ulus kavramını anayasaya ve vatandaşlık kanununa işlemiş Almanya'da resmî düzeyde devletin kurum ve kuruluşlarında hâkim etnik bilince karşı tepki olarak Weimar döneminin görece liberal açılımının cesaretlendirmesiyle Danimarkalı, Frizyalı, Leh ve Sorblar 1924 yılında

³³ Reichstag'daki tartışmalar sırasında Kuzey Schleswig'teki Danimarkalı azınlığın temsilcisi "j^{us soli}'ye karşı gösterilen bu abartılı korkuyu (*Angstlichkeit*) bir türlü anlamıyorum" demişti. Brubaker, a.g.e., s. 122.

³⁴ Alman Yahudileri bu statülerini Nazi hükümetinin ırkçı Nüremberg Kanunlarına kadar korudular.

³⁵ Michael Brenner, "No Place of Honor", Deniz Göktürk, Anton Kaes ve David Gramling (derleyenler), *Germany in Transit: Nation and Migration, 1955-2005*, Berkeley: University of California Press, baskıda, s. 166-168. Michael Brenner, günümüz Almanya'sının Yahudi asıllı entelektüellerindendir.

³⁶ Walter Rathenau'dan Hermann Cohen'e, Franz Rosenzweig'dan Martin Buber'e ünlü Alman Yahudilerinin kaleminden "Almanlık" ve "Yahudilik" kavramlarının ilişkisi üzerine çoğunluğu Nazi döneminin öncesine uzanan makalelerin toplandığı bir eser için, bkz. Christoph Schulte (derleyen), *Deutschum und Judentum: Ein Disput unter Juden aus Deutschland*, Stuttgart: Reclam, 1993.

Berlin’de “Azınlıklar Birliği”ni kurdular.³⁷ Danimarkalı azınlık, Birinci Dünya Savaşı’nı müteakip Almanya-Danimarka sınırında yapılan plebisit sonucu sınırın Alman tarafında kalanlardan oluşuyordu ve galip devletlerin baskısıyla azınlık haklarını elde etmişti. Lusatya’da yerleşik Sorblar da Weimar döneminde entelektüel liderleri Jan Skala ve milliyetçi örgütleri Domowina’nın lideri Ernst Barth’ın liderliğinde özerklik için harekete geçtiler. Slav ırkından geldikleri için en çok ayrımcılığa uğrayan azınlıklardan biri olan Sorblar, bilhassa Nazi dönemindeki mezalime istinaden İkinci Dünya Savaşı’nı müteakip Lusatya’nın bir Slav ve sosyalist devlet olan Çekoslovakya’ya bağlanması isteklerini Doğu Almanya’daki Sovyet işgal kuvvetleri aracılığıyla Stalin’e iletiler.³⁸ ABD ve SSCB arasında ikiye bölünmüş Almanya üzerinden kurulan Soğuk Savaş’ın hassas dengeleri bu isteğin gerçekleşmesini engellediyse de SSCB Sorblara Doğu Almanya içinde (SSCB’deki özerk bölgelere benzer) bir özerk bölge kurulmasını sağladı. Sorb özerk bölgesi Leninist-Stalinist milliyetler siyasetinin Almanya’daki somut bir uzantısı ve Sorblar da Doğu Almanya’nın “vitrinlik etnik azınlığı” oldu.

Bir defa kurumsal ve yasal altyapısıyla yerleştikten sonra etnisite rejimlerinin değişime ve dış şoklara karşı ne kadar dirençli olduklarını gösteren bir örnek de Nazi Almanya’sının yenilgisinin ardından Doğu ve Batı Almanya’da tek-etnili milletin yasal ve kurumsal yapısının devam edişidir. “Vitrinlik etnik grup” olan Sorblara verilen hakların benzeri, Doğu Almanya’daki yüzbinlerce Asyalı ve Afrikalıdan esirgendi. Bu insanlar bazen Nazi dönemini anımsatan biyolojik boyutlu ayrımcı düzenlemelerin hedefi oldular. Sosyalist dayanışma programlarıyla veya sosyalist güçlerin savaştığı ülkelerden mülteci olarak gelen onbinlerce Angolalı, Kübalı, Çinli, Koreli, Yunanlı, Macar, Polonyalı, Vietnamlı ve Mozambikli “yabancılar” yıllarca Doğu Almanya’da kalmalarına rağmen vatandaşlıktan mahrum edildikleri gibi, Alman nüfustan fiziksel olarak ayrı tutuldular.³⁹ “Yabancıların” cinsel hayatını düzenleyen yasalar Nazi dö-

³⁷ Thomas Steensen, “Frühe Beziehungen zwischen Sorben und Nordfriesen (I) Der Verband der nationalen Minderheiten in Deutschland und die Europäischen Nationalitätenkongresse”, Reimer Kay Holander ve Thomas Steensen (derleyenler), *Friesen und Sorben: Beiträge zu einer Tagung über zwei Minderheiten in Deutschland* içinde, Bredstedt: Nordfriisk Instituut, 1991, s. 3-11.

³⁸ Detlef Kotsch (derleyen), *Minderheitenpolitik in der SBZ/DDR nach dem Zweiten Weltkrieg: Die Sorben, sowjetische Besatzungsherrschaft und die staatliche Sorbenpolitik*, Potsdam: Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs/Verlag für Berlin-Brandenburg, 2000, s. 47-57.

³⁹ 1989 yılında Federal Almanya’yla birleşen Demokratik Alman Cumhuriyeti’nde 60 bin Vietnamlı, 52 bin Polonyalı, 15 bin Mozambikli ve 8 bin Kübalı vardı. Deniz Göktürk et al., *Germany in Transit*, s. 40.

neminde Ari ırkının saflığını korumak için yapılanları hatırlatıyor. Devletin talimatnamesine göre Vietnamlı bir kadın, erkeklerle “samimi ilişkiler” kurması yasak olduğu halde, hamile kalırsa, devlet kadına bedava kürtaj hakkı sunuyor, fakat kürtajı reddederse geciktirilmeksizin Vietnam’a geri gönderiliyordu.⁴⁰ Mozambiklilerin Alman nüfustan ayrı binalarda tutulması ve iki grup arasındaki münasebetlerin sınırlandırılması için de özel çaba gösterilmiştir.⁴¹

Liberal demokratik Federal Almanya ise savaşın galiplerinin dayatmasıyla dört etnik kategoriye azınlık statüsü ve hakları tanıdı: Danimarkalılar, Frizyalılar, Sorblar ve Çingeneler. Aralarında en kalabalığı yüzbin nüfuslu Çingeneler olan bu grupların aksine 2005 itibariyle sayıları sekiz milyona ulaşan “yabancılar” vatandaşlık hakkı başta olmak üzere pek çok haktan mahrum edilerek Alman ulusu kavramının dışında tutulmuşlardır.⁴² Brenner’a göre Yahudi soykırımı sonrasında gözlenen ulusal pişmanlık ve günah çıkarmanın Alman toplumundaki etnik piramide etkisi dar ve yüzeysel oldu: Yahudiler de o piramidin tepesinde –Almanların yanında– “onurlu bir yere” çıkarıldılar; yoksa ülkede üç kuşaktır yaşayan milyonlarca “yabancı” yine devletin kurumları tarafından dışlanıyor, en yetkili ağızlardan bu “yabancılar”ın “istenmedikleri” söyleniyordu.⁴³ Helmut Kohl’un Türk işçilerinin, Türkiye’ye gitmelerini teşvik etmek için “bir daha Almanya’ya dönmeyeceklerine dair bir belge imzalayan” işçilere 10.500 Mark verilmesini öngören kanunu çıkartması Alman devlete ve bürokrasisine egemen tek-etnili millet kavramını yeniden ortaya koymuştur.⁴⁴

Tek-etnili rejimin belirtileri arasında, kan bağına dayalı bir vatandaşlık yasası kadar önemli olan etnik ölçüt esas alınarak tanımlanmış bir “azınlıklar” rejimidir. Almanya’nın tarihsel ve halen resmî azınlıkları arasında olan Danimarkalılar, Frizyalılar ve Sorblar geleneksel olarak Hıristiyanlığın Protestan mezhebine bağlı olduklarından dinsel ve mezhepsel

⁴⁰ “Agreement on the Procedures Concerning Pregnancy among Vietnamese Women Laborers in the GDPR (1987)”, Deniz Göktürk et al., *Germany in Transit*, s. 56-57.

⁴¹ A.g.e.

⁴² Cornelia Schmalz-Jacobsen ve Georg Hansen tarafından resmî kurumların desteğiyle derlenen rakamlara göre 1997 itibariyle Almanya’da yaşayan yabancılar arasında 2.014.311 Türk, 662.691 Yugoslav, 586.089 İtalyan, 359.566 Yunanlı, 276.753 Polonyalı, 132.283 İspanyol, 125.131 Portekizli bulunmaktadır. *Kleines Lexikon der ethnischen Minderheiten in Deutschland*, München: Beck’sche Reihe, 1997. 1998’de vatandaşlık kanununda bazı ciddi değişiklikler yapıldı; bu makalede ele alınan 1913-1998 dönemidir.

⁴³ Brenner, a.g.m.

⁴⁴ Irina Ludat, “A Question of the Greater Fear”, Deniz Göktürk et al., *Germany in Transit*, s. 23-27.

anlamda Alman çoğunluktan farkları yoktur.⁴⁵ Bu da Almanya'da azınlıkların açıkça etnik farklılıkları esas alınarak kodlandığını gösterir.

Tek-etnili rejimin dünya çapında pek çok ülkede görülen bir başka belirtisi de yerleşim yerlerinin, kamusal alanların ve hattâ hizmetlerin etnik kökene veya etnik kökenin bir üst-grubu olan ırk esasına göre ayrılması demek olan segregasyondur. 1960'lardaki Vatandaşlık Hakları Hareketi öncesi ABD ve 1990'a kadar *Apartheid* sistemini yaşatan Güney Afrika bu duruma örnektir. Bu iki ülkeyi Brezilya'yla karşılaştırmalı olarak inceleyen Anthony Marx, ABD ve Güney Afrika'da hâkim olan uygulamada ulusun Avrupa kökenli göçmenler toplamından oluştuğunu ve "beyazlar" olarak tanımlanan bu grubu birleştiren unsurun ötekileştirilen Afrika kökenli siyahlar olduğunu savunuyor.⁴⁶ Kan bağına dayanan bu millet tanımı yerleşim bölgelerinden okullara, restoranlardan otobüslere, kamusal ve özel hizmet ve yaşam alanlarının ırk esasına göre ayrılmasıyla perçinlenmiş, ırklar arası evliliklerin her iki ülkede de çok düşük olmasını (ABD'de halen % 10, Güney Afrika'da *Apartheid* döneminde yasadışı) beraberinde getirmiştir. Esasen *Apartheid* sözcüğü (ayrı olma, ayrı tutma, ayrı yaşama) tek-etnili rejime dayalı bir devletin çok-etnili bir toplum gerçeği karşısında formüle ettiği yasal, kurumsal ve ideolojik sistemi kısa ve öz bir biçimde tarif etmektedir.

Etnik bilincin kurumsal düzeyde en keskin ve katı örneklerinden birisi de, ironik bir şekilde, pek çoğu Nazi rejiminin soykırımından kaçan Yahudiler tarafından kurulan İsrail devletidir. Kan bağına dayalı 1913 Alman vatandaşlık yasasına benzer şekilde İsrail vatandaşlığı da dünya üzerinde nerede yaşarsa yaşasın Yahudi soyundan gelen tüm bireylere açıktır. Buna karşın vatandaşlıkları her zaman bir milli güvenlik sorunu kabul edilen bir milyon etnik Arap'tan başka İsrail'in Altı Gün Savaşı'nda işgal ettiği Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde yaşayan milyonlarca Filistinli iki kuşaktır İsrail'in resmen ilhak ettiği ve vatanın bir parçası saydığı toprak-

⁴⁵ Tarihsel olarak Prusya'nın önderliğinde ve dolayısıyla Protestanlığın egemen olduğu bir siyasal kültürle kurulmuş olan Almanya'da bugün için Protestanlar ve Katolikler toplam nüfus içinde eşitlenmiştir. Alman eliti içinde Protestanlar İkinci Dünya Savaşı sonrasına dek Katolikler'den daha ağırlıklıydılar. Bu durumun bir göstergesi olarak Bismarck, Katolik Kilisesi'nin siyasi gücüne karşı *Kulturkampf* (Kültür Savaşı) kampanyasını başlatarak tek taraflı bir laikleştirme operasyonuna girişti ama pek de başarılı olamadı. Hemen hepsi Protestan olan Doğu Almanya'nın ayrı bir devlet olarak kurulmasıyla, Federal Almanya'da Katolikler mutlak çoğunluğu sağladılar ve bu durum 1990'da iki Almanya'nın birleşmesine kadar sürdü.

⁴⁶ Anthony W. Marx'a göre, ABD ve Güney Afrika'nın aksine, kuruluşunda Fransız Devrimi'nin ilerici cumhuriyetçi geleneğinden bir hayli etkilenen Brezilya'da ulusun Avrupalı ve Afrikalı grupların birleşiminden oluştuğu fikri hâkim olmuştur. *Making Race and Nation: A Comparison of the United States, South Africa and Brazil*, New York: Cambridge University Press, 1998.

larda yaşadıkları halde vatandaşlığa kabul edilmemiş, dolayısıyla oy vermek gibi her türlü siyasi ve sosyal haktan mahrum bırakılmışlardır.

Söylem düzeyinde ve toplumsal pratikler düzleminde hemen her ülkede bir etnik grubun milletin özüne diğerlerinden daha yakın olduğu gözlenebilir ki bu Kanada, Avustralya ve Sovyetler Birliği gibi çok-etnili sistemlerde de Fransa gibi gayri-etnik devletlerde de gözlenebilir. Etnik-milliyetçiler ve ırkçılar her ülkede siyaset ve düşünce dünyasında boy gösterebilir, bazı halk kitlelerinin takdirini de toplayabilirler. Fakat tek-etnili bir millet tanımının devletin resmî kodlarına işlenerek kurumsallaştırıldığı, anayasa ve diğer bazı kanunlarla –vatandaşlık yasası, azınlıklar düzeni, segregasyon– garanti altına alındığı ülkeler günümüz dünyasında görece azdır.⁴⁷

ÇOK-ETNİLİ DEVLET FORMÜLÜ: SSCB'DEN KANADA'YA “HALKLARIN KARDEŞLİĞİ” VE “ÇOK-KÜLTÜRLÜLÜK” MODELLERİ

Lenin'in ve onun milliyetler komiseri Stalin'in Marksizme teoride ve pratikte yaptıkları en önemli katkılardan biri Sovyetler Birliği'nin idari ve kurumsal örgütlenmesinde örneklenen çok-etnili federal düzene sosyalizmin inşasında büyük önem atfetmeleridir. Pratikte Stalin tarafından son şekli verilen Sovyet milliyetler siyaseti, Yugoslavya'dan Çin'e sosyalist İkinci Dünya ülkelerinde derin izler bıraktığı gibi, İngiltere'den İspanya'ya, Peru'dan Türkiye'ye kadar Birinci ve Üçüncü dünya ülkelerindeki sosyalist hareketlerin de etnik çeşitliliğe bakışımı etkiledi. Sovyet etnisite rejimi yalnızca meşruiyetini sosyalist ideolojiden alan devletler ve hareketler üzerinde değil, sosyalizmin getirdiği çözümlere üstün alternatifler üretmeye çalışan liberallerin düşünüş tarzında da etkili oldu. Etnik çeşitlilikle başedebilmek için üretilen çözümler arasında Sovyetler Birliği modern çağın belki de en sofistike çok-etnili devlet örneğiydi.

1917 yılı ABD'nin, Başkan Wilson'un savunduğu “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” rehberliğinde Birinci Dünya Savaşı'na girdiği ve aynı zamanda Rus Çarlığı'nda Bolşevik İhtilali'nin patlak verdiği yıldır. Lenin ve Stalin, Karl Marx'tan Otto Bauer'e etnisite üzerine çözüm üretmiş pek çok sosyalist düşünürün entelektüel birikimine yaslanırken kendi katkılarıyla “milliyetler sorunu”na özgün bir bakış ortaya koydular ve bu

⁴⁷ Yukarıda sayılan örneklere ek olarak, ulusu resmen tek etnik köken temelinde tanımlayan ve kurumsallaştıran ülkeler arasında Japonya gibi binlerce yıllık devlet geleneğine sahip bir ülkenin yanı sıra Estonya gibi Sovyet-sonrası dönemde ülkesinde yerleşmiş bulunan etnik Ruslara vatandaşlık vermemekte direnen yeni bir devlet de sayılabilir.

düşüncelerini Sovyet pratiğinde gerçekleştirmeye çalıştılar. “Sosyalist içerik, ulusal biçim” diye özetledikleri bu siyasete göre etnik milliyetçilikle mücadelede Bolşevik hükümeti milliyetçi dürtülerin biçime dair taleplerini (ulusal dil, eğitim, bayrak, toprak, vd.) karşılayacak ve böylelikle oluşturulan ulusal kurumları (biçim) sosyalist fikirleri yaymakta ve “halkların kardeşliği”ni esas alan Sovyet düzeninin inşasında kullanacaktı. Uluslararası arenada da Sovyet propagandası, etnik, bölgesel ve hattâ dinî kimlikleri taktiksel olarak kullanarak sosyalist içerikli fikirlerin yayılmasını amaçladı.

Sosyalist düşüncede “halkların kardeşliği” sloganıyla, liberal düşüncede ise “çok-kültürlülük” kavramıyla ifadesini bulan çok-etnili devlet düzeni, ulusun çeşitli etnik grupların birlikteliğinden oluştuğunun resmen kabul edilmesini ve bu çok-etnililiğin devletin kurumsal ve idari teşkilatlanmasında temsil edilmesini öngörür. SSCB’de bu çok-etnililik önce 191 etnik grubun veya halkın birlikteliği olarak kurgulandı ve kodlandı. Sonraki revizyonlarla halkların sayısı, niteliği ve birlik cumhuriyeti, özerk cumhuriyet ve özerk bölge olarak sınıflandırılan seviyeleri değişse bile devletin ve milletin çok-etnili yapısının idari ve kurumsal çerçevesi korundu.

SSCB her etnik grubun özerk bir toprağı, bayrağı, meclisi, kendi topraklarında resmî kabul edilen bir dili olmasını sağladı ve bu etnik özerk bölgelerde etnik kökene dayanan “pozitif ayrımcılık” uygulamasına gitti ki bu uygulamanın Sovyet siyasetindeki adı “yerleştirme” (*korenizatsiya*) idi. *Korenizatsiya* sayesinde Gürcülerin, Tatarların, Çuvaşların ve daha nice etnik grubun kendilerine tahsis edilen toprak parçalarında dikey hareketliliği garantiye alındı ve bu etnik bireyler kendilerine ayrılan kotaları doldurdu. Nüfus sayımında ilk kez yurt çapında ele alınan ve kayda geçen etnik kökene göre tasnif, daha sonra devletin yerel ve merkezi tüm kurumlarında önemli bir kriter haline geldi. Her Sovyet vatandaşının ülke içinde oturma izni ve seyahat için kullandığı yurtiçi pasaportlarına etnik kökenin yazılması zorunluydu. Her birey bir etnik kökeni resmen benimsemek zorundaydı ve bu etnik köken bireyin kendi rıza ve tercihinden bağımsız, nesnel olarak belirlenen ve sonrasında kuşaktan kuşağa geçen bir öge haline geldi. İki değişik etnik kökenden ana-babaların çocukları 18 yaşına geldiklerinde ikisi arasında seçim yapmak zorundaydılar.⁴⁸ Etnik gruplara kota uygulayan meslek kolları, etnik bilincin siyasi ve ekonomik dürtülerle iyiden iyiye canlanmasına sebep oldu. Slezkine’in “et-

⁴⁸ Dominique Arel, “Fixing Ethnicity in Identity Documents: The Rise and Fall of Passport Nationality in Russia”, The National Council for Eurasian and East European Research Papers, 12 Aralık 2001.

nik kompartmanlara ayrılmış bir komünal apartman” olarak tarif ettiği SSCB aslında *korenizatsiya* ve benzeri uygulamalarıyla etnik bilinci ve bölünmüşlüğü aktif bir şekilde teşvik etti.⁴⁹ Etnik kökene dayalı “pozitif ayrımcılığı” meslek seçiminde bir ölçüt olarak ve böylesine büyük bir çapta kullanan SSCB için Terry Martin, günümüzde ABD’de siyahlara ve hispaniklere yönelik aynı adlı uygulamadan yola çıkarak “pozitif ayrımcılık imparatorluğu” tabirini kullanıyor.⁵⁰ Resmî düzeyde kabul gören ve grup hakları kazanan ulusların-halkların (*narodnosti*) tanımlanmasında bilim adamlarının azımsanamayacak önemde bir rolü oldu, çünkü Sovyet yetkilileri toplumsal mühendislik projeleri için gerekli bilgiyi ancak sosyal bilimlerin aktif işbirliğiyle elde edebiliyorlardı.⁵¹

Tek-etnili rejim gibi, çok-etnili rejim de etnik grupların “nesnel” bir varlıkları olduğuna ve tarih boyunca süreklilik arz ettiklerine olan inancın kurumsal yansımalarını barındırır. Fakat bu keskin kan-soy bağı algısı, tek-etnili rejimde merkeze alınan etnik kategorinin korunup kollanmasına, diğerlerinin dışlanmasına ve hattâ yok edilmesine yol açabilecekken, çok-etnili rejimde birden fazla etnik grup milletin asli unsurları sayılır ve devlet bu unsurların kolektif haklarını korumakla yükümlüdür. Fakat Sovyet örneğinde görüldüğü gibi etnik kategorilerin devlet tarafından yaratılması, nesneleştirilmesi ve bireylerin etnik kökenlerinin kayıt altına alınmasının, iyi niyetli amacı “geri kalmış” etnik grupların ve bölgelerin devlet aygıtında âdil temsilini sağlayarak asırlar süren Rus-merkezli Çarlık rejiminin yol açtığı hasarı telafi etmek olsa da,⁵² kısa zamanda bu

⁴⁹ Yuri Slezkine, “The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism”, *Slavic Review* 53, 1994, s. 414-452.

⁵⁰ SSCB’de geri kalmış addedilen etnik gruplara yönelik “pozitif ayrımcılık” politikalarının ayrıntılı bir dökümü ve tarihçesi için bkz. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca: Cornell University Press, 2001, özellikle s. 6-27; bu konuda Lenin ve Stalin arasında yaşanan anlaşmazlık için, Ronald Grigor Suny, *The Soviet Experiment*, New York: Oxford University Press, 1998, özellikle s. 140-144.

⁵¹ “Sovyetler Birliği’nde veya herhangi bir modern devlette bilginin üretimi siyasal gücün kullanımından kolayca ayırt edilemez. Elbette, parti-devleti siyasî gücün odağıydı. Fakat parti-devletin bilgi üzerinde bir tekeli yoktu; aksine, yönettiği nüfus hakkındaki veriler için önemli ölçüde uzmanlara ve yerel seçkinlere muhtaçtı. Rejimin ülkesini ve nüfusunu nasıl gördüğünü şekillendiren önemde etnografik bilgileri toplayarak ve rejimin resmî kategorilerini ve listelerini oluşturmasına yardım ederek, bu uzmanlar ve yerel seçkinler Sovyetler Birliği’nin oluşmasına katkıda bulundular.” Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca: Cornell University Press, 2005, s. 11. Bu ve bunun gibi kaynaklar tarafımızca çevrilmiştir (Ş. Aktürk).

⁵² Gerçi hedeflenen bu âdil temsil de hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleşmedi. Çünkü bireylerin etnik kategorilere yerleştirilmesi ve her etnik “gruba” kendilerine ait bir toprak parçası ve bu toprak üzerinde tasarruf hakkı ve mesleki kotalar tahsis edilmesi, pratikte Ruslar dışındaki yüzlerce etnik gruba mensup bireyi “azınlıklar” olarak bu küçük toprak parçalarına hapsetti ve

“resmî tanıma” ve kodlamanın feci sonuçları ortaya çıktı. Etnik-demografik teknolojiler bir defa geliştirilmeye görsün, siyasi konjonktürün değişmesiyle bir anda başlangıçtaki amaçlarının tam tersi yönde de işletebilirler. Nitekim Stalin 2. Dünya Savaşı’ndan hemen önce Almanlar, Polonyalılar, Bulgarlar ve Korelileri “dış yurtlara sahip milletler” olarak şüpheli sınıfına soktu ve bu grupların tamamını geleneksel yerleşim bölgelerinden binlerce kilometre uzağa, çoğunlukla Kazakistan’a ve Sovyet Asya’sının diğer bölgelerine sürdü.⁵³ Bu ilk gruba 1944 yılında Stalin’in savaş sırasında Nazilerle işbirliği yaptıklarını iddia ettiği “cezalandırılmış milletler” de eklendi. Devletin etnik kimliği resmî kayıt altına alması sayesinde halen siperlerde SSCB için savaşan Çeçenler de dahil ülkedeki tüm Çeçenler aynı gün içerisinde trenlere doldurularak Orta Asya’ya ve Sibirya’ya sürüldü ve özellikle aşırı yüklenen tren vagonlarında Çeçenlerin yarıya yakını can verdi. “Cezalandırılmış milletlerden” Kırım Tatarları⁵⁴ ve Ahıska Türkleri Stalin’in ölümünden sonra bile “affedilmedi”; diğerlerinin kendi imkânlarını kullanarak eski yurtlarına dönmelerine Kruşçev döneminde “izin verildi”.

Leninist-Stalinist milliyetler siyaseti Mao’nun zaferinden sonra Çin’de de uygulamaya kondu. Uygur, Tibet, Moğol, Hui ve diğer etnik gruplar için özerk bölgeler oluşturuldu. Devlet elli altı etnik grubu tanıdı ve kayıt altına aldı.⁵⁵ Çin’de etnik grupların Oryantalist bir “bilimsellik” acımasızca ezilmesi daha da çarpıcı bir hal aldı. Devletin, etnik grupların gerçekçi bir temsilini sağladığını iddia ettiği posterlerde etnik azınlıklar hemen her zaman kadın ve sıklıkla egzotik kıyafetler içinde davetkâr bir kadın olarak sergilenirken, Han Çinli figürler Batılı kıyafetleri içinde profesyonel ve soğuk duruşlu erkek ve kadınlar olarak temsil ediliyor. Devlet televizyonunda yayınlanan yeni yıl programlarının yarısı etnik azınlıkla-

SSCB seviyesindeki yüksek makamlar daima Ruslara kaldı. Özbekler, Özbekistan’da pek çok alanda avantajlıydılar ama parçası oldukları Sovyetler Birliği’nin yüksek organları hep Rusların elinde kalıyordu. Örneğin, Gorbaçov’un son birkaç yılı hariç tutulursa Sovyet Politbürosu’nda tarihsel olarak Müslüman olan etnik gruplardan (Özbek, Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Azeri, Çeçen, vd.) tek bir üye bulunmadı, oysa 1989 itibarıyla bu Müslüman etnik gruplar SSCB toplam nüfusunun % 17’sini oluşturuyorlardı. SSCB’nin etnik kökene göre tasnif edilmiş nüfus dökümü için Geoffrey Hosking, *The First Socialist State: A History of the Soviet Union from Within*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992, s. 524.

⁵³ Terry Martin, *Affirmative Action Empire*, 8. Bölüm: “Etnik Temizlik ve Düşman Milletler”, s. 311-343.

⁵⁴ Kırım Tatarlarının zorunlu göçünü tanıklara ve birincil kaynaklara dayanarak inceleyen bir çalışma için bkz. Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford: Stanford University Press, 1986, s. 165-179.

⁵⁵ Dru C. Gladney, “Alterity Motives” Pal Nyiri (derleyen), *China Inside Out* içinde, online dergi. http://cio.ceu.hu/courses/CIO/modules/Module07Gladney/Gladney_index.html adresinde mevcuttur.

rın egzotik dans gösterilerine ve şarkılarına ayrılıyor.⁵⁶ Çin, sömürgeciliğin zirvesinde Avrupa'ya hâkim olan Oryantalist yaklaşımları Maoist bir milliyetler siyaseti çerçevesine oturtmuş gözüküyor.

Sosyalist düşüncede değişik biçimlerde ifadesini bulan çok-etnili federal rejimi uygulayan Yugoslavya, bu rejimin eşitlikçi demokratik kaynaklarına SSCB ve Çin'den daha yakın bir uygulama ortaya koydu. Tito'nun iç içe geçmiş bir düzine etnik grubu, sosyalist rejimler arasında görece özgürlükçü bir ortamda kurumsal ve idari katmanlarda kaynaştırması, SSCB ve Çin'de propaganda düzleminde kalan resmî söylemlerin aksine Yugoslavya'da gerçekten çok-etnili bir Yugoslav kimliğinin ve elitinin ortaya çıkmasını sağladı. Görece başarısına rağmen kısa süren bu tecrübe Sırp milliyetçiliğinin Komünist nomenklaturanın bir bölümü tarafından tetiklenmesiyle tepkisel karşı-milliyetçilikleri harekete geçirdi ve ülkenin –bugün itibariyle yedi parçaya– bölünmesiyle sona erdi.

Sovyet modeli Kızılordu ve Komünist partiler yoluyla çevre ülkelere de taşındı. Doğu Almanya'da Sorb azınlık için Stalin'in desteğiyle bir "özerk bölge" kurulduğunu belirtmiştik. Sovyet yönetimi İran'da birer Azeri ve Kürt Sovyet cumhuriyeti kurulmasını desteklemiş, Afganistan'ı işgalinin başlangıcında bu ülkenin Özbek, Türkmen ve Tacik bölgelerinin aynı adlı Sovyet cumhuriyetlerine ilhakı da düşünülmüştür.

Leninist formülün "halkların kardeşliği" sloganıyla etnik milliyetçiliğe sosyalist bir çerçevede destek olduğu bir dönemde liberal demokrasinin çok-etnililiğe dair yeni ve eskiye göre daha kapsayıcı formüller geliştirmemesi düşünülemezdi. Gerçi Alman, Fransız ve İtalyan kantonlarından oluşan İsviçre ve hassas bir Valon-Flaman dengesinin kurumsallaştırıldığı Belçika gibi çok-etnili ve federal devletler Batı Avrupa'nın liberal geleceğinde mevcuttu. Fakat Belçika ve İsviçre özellikle de savaş dönemlerinde ulus-devlet heveslilerini özendirerek bir milli heyecan ve ortak direniş örneği sergilemediler. Maruni, Dürzü, Sünni Arap, Şii Arap ve Ortodokslar arasında benzer hassas dengelerle kurulan Lübnan cumhuriyetinin de demokratik mekanizmaları işletmeden iç savaşa yenik düşmesi, çok-etnili ulusların birlikteliği hakkında primordiyalistlerin kötümser öngörülerini haklı çıkarır cinsten gelişmelerdi. Nijerya'da Biafra ayaklanması ve iç savaş da Afrika'nın bu en büyük ve alabildiğine çok-etnili devletinin birlikte yaşam konusunda pek de başarılı olamadığını gösterdi.

Çok-etnili toplumlarda liberal demokratik bir millet tahayyülüne zemin hazırlayan "çok-kültürlülük" fikri başta Kanada olmak üzere, Avust-

⁵⁶ A.g.m., Devlet televizyonundaki sunucu yeni yıl programını "Çin çok-milletli bir ülkedir, 56 farklı çiçek gibi, 56 farklı millet" diyerek açıyor.

ralya ve ABD gibi çoğu Anglo-Sakson kökenli göçmen toplumlarında ve Hindistan gibi yine İngiliz kökenli sömürge-sonrası toplumlarda ortaya çıktı. Hollanda ve İngiltere gibi eski sömürgelerinden gelen göçmenlerle etnik bileşimleri çeşitlenen toplumların kendilerine has sorunları da çok-kültürlülük tartışmalarına taşındı. Sosyalizmin halkların kardeşliği söyleminde ifadesini bulan ideolojik meydan okuyuşuna liberal düşünürler de demokrasi inancının birleştirdiği ve ilk defa ABD’de ifadesini bulan çok-etnili ve liberal bir milliyetçilikle karşılık verdiler. Etnik kökene dayalı nüfus sayımları, pozitif ayrımcılık, geçmişte işlenen suçların telafisinde kolektif tazminatların kullanımı, (liberal toplumlarda “propaganda” yerine geçen reklam sektöründe) etnik kimliğin “nesneleştirilmesi” gibi sosyalist toplumlarda devlet eliyle yapılan çok-etnililiğe yönelik uygulamalar liberal demokratik toplumlarda da yer edindi. Kanada, Eskimolara özerk bir bölge verirken ve Quebec’te her türlü resmî kurumların ve iletişimin iki dilde (Fransızca ve İngilizce) yapılmasını zorunlu tutarken aslında Sovyet etnik-federalizmine ve onun teşkilatlanmasına benziyordu.

İngiltere ve İspanya’da liberal demokrat ve sosyalist etkiler biraraya gelerek etnisite rejiminin çok-etnili federal bir yöne doğru evrilmesini sağladı. Tony Blair’in İşçi Partisi, Liberal Parti’nin de desteğiyle, İskoçya ve Galler’e kendilerine ait bir parlamento ve bölgesel vergi toplama hakkı da dahil bir dizi kurumsal ve sembolik haklar tanıyarak devletin etnisite karşısındaki teşkilatlanmasını önemli ölçüde değiştirdi. Franco sonrası İspanya’da, resmî dil Kastilyan İspanyolcası olsa da, Bask ve Katalan bölgeleri başta olmak üzere yerel yönetimler güçlendirildi. Büyük Britanya ve İspanya’da “millet” fikri resmî ve kurumsal olarak çok-etnili bir halkı temsil eder hale geldi.

DEĞİŞİK EKSENLERDE GAYRİ-ETNİK MODELLER: FRANSA, TÜRKİYE VE İSLÂM ÜLKELERİ

Tek-etnili ve çok-etnili rejimlere göre gayri-etnik modeli tanımlamak zordur. Bu zorluğun temel nedeni gayri-etnik rejimin doğası gereği etnisiteyle “negatif” bir ilişkisi olmasıdır. Burada gayri-etnik rejimi, milletin devlet tarafından “etnisite dışında” herhangi bir eksende (din, dil, ideoloji, vd.) tanımlandığı ve kurumsallaştırıldığı tüm modellerin ortak adı olarak kullanıyorum. Gayri-etnik model, etnik olmayan tüm millet tanımlarına karşılık geliyor. Bu haliyle modern etnik milliyetçiliğin şekillendirmediği tüm devletlerin millet tanımları bu kategoriye girdiği için örneğin milleti cumhuriyetçi ideoloji ve dil ekseninde tanımlayan Fransa da, Müslümanların devleti olarak kurulan Pakistan da, Şii-Caferi mezhebi ve ideolojisiyle etnik farklılıkları görmezden gelebilen İran da, Osmanlı’dan gelen

din eksenli millet anlayışı üzerine laik cumhuriyetçi ve dil-merkezli Fransız modelini inşâ etmeye çalışan Türkiye de gayri-etnik modellere örnek sayılabilir.⁵⁷

Fransız Devrimi'nden sonra "Yahudilere bile" vatandaşlık hakları tanıyan ve eşitlik, özgürlük, kardeşlik sloganlarını milliyetçi ideolojisiyle kaynaştıran Fransa etnik kökene bakılmaksızın Fransa'da yaşayan ve Fransızca konuşan herkese vatandaşlık vermeyi ilke olarak kabul ettiği için "dil-merkezli" asimilasyona dayalı gayri-etnik ulus-devlete bir örnektir. Cumhuriyetçi ilkelere ve ulusal dile dayalı millet fikri Fransız milliyetçiliğinin sık sık Alman ve benzeri "etnik" milliyetçiliklere karşıt olarak, "sivil" (*civic*) milliyetçilik veya "yurtseverlik" gibi pozitif değer yargılarıyla sunulmasına yol açıyor. Fransız modelinin etnik milliyetçi rejimleri inceleyenler için çekiciliği etnik köken temelinde tasnifi içermeyip, birtakım değerleri (cumhuriyet, laiklik, vd.) ve Fransızca'yı benimseyen ve Fransa'da yaşayan herkesin vatandaş olabilmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Fransa'da yaşayan yabancıların vatandaşlığa geçiş oranı 1990'larda bile Almanya'da yaşayan yabancıların vatandaşlığa geçiş oranının birkaç katıydı.⁵⁸ Fransa'da 5 milyona yakın çoğunluğu Afrika etnik kökenli Müslüman "vatandaş" olması da bu gayri-etnik millet modelinin bir başka yansımasıdır.⁵⁹

Thomas Barfield'a göre Asya'da "devletler her zaman çok-etnili (nüfuslara sahip) oldular ve devletin yöneticilerinin çoğunlukta olan (etnik) gruptan seçilmesi bu coğrafyaya yabancı bir fikirdi."⁶⁰ Barfield, Asya toplumları tarihinde etnik kökene dayalı devlet kurmanın veya milleti tek bir etnik kategori ekseninde tarif etmenin "yabancı bir fikir" olduğunu söyleyerek bu ülkelerde hâkim millet tanımının gayri-etnik bir yapıya sahip olduğunu imâ ediyor. Afganistan'ı incelerken Yugoslavya iç savaşından esinlenen Avrupa-merkezli bir siyasallaşmış etnisite paradigması kullanan "bazıları birleşik bir Afganistan için yapılan tüm çabaların başarısız olacağını çünkü buradaki etnik grupların bölgesel güçlerini *doğal*

⁵⁷ Etnik köken ekseninde devlet kurulması görece "modern" bir gelişme olarak kabul edilirse, gayri-etnik rejimlerin birçoğu modernizm öncesi modellerin yeni koşullarda devamı olarak da görülebilir. Öte yandan gayri-etnik millet tanımıyla Fransız modelini "modern" saymamak için oldukça Alman-merkezli bir modernizm anlayışına sahip olmak gerekir.

⁵⁸ Rogers Brubaker, a.g.e.

⁵⁹ Fransa'da 5 milyona yakın Müslüman göçmen vatandaşa karşın, 1986 yılında Almanya'da yalnızca 8 bin Türk kökenli Alman vatandaşı vardı. O yıllarda 2 milyona yakın Türkiye kökenli "yabancı"nın bu ülkede yaşadığı gözönüne alınırsa bu oran yüzde birin de altında, yaklaşık binde dördümlük bir orana tekabül ediyordu. Deniz Göktürk et al., *Germany in Transit*.

⁶⁰ Thomas Barfield, "Afghanistan is Not the Balkans: Ethnicity and its Political Consequences from a Central Asian Perspective," *Central Eurasian Studies Review*, 4 (1), 2005, s.3.

olarak merkezî devleti bölmek için kullanacaklarını iddia ettiler.”⁶¹ Böylesi karamsar beklentilere karşın, “tek bir Afgan siyasi lideri bile Afganistan’dan ayrılarak bağımsız bir devlet kurmakla veya komşu ülkelerdeki etnik kardeşleriyle (Tacikistan, Özbekistan, vd.) birleşmekle tehdit etmedi.”⁶² Her grubun, tarihî bir devlet olan Afganistan’ın tamamı üzerinde egemenlik kurmaya çalışması, “Afganistan’ın Balkanlar olmadığını” gösteriyor.

Yugoslavya, Çin, SSCB, İspanya ve İngiltere gibi devletlerin aksine Afganistan devleti ülke içindeki Paştun, Tacik, Özbek, Hazara ve Türkmen etnik kategorilerine karşılık gelen bir federal yapıya veya etnik kimliği siyasallaştıran herhangi bir idari yapılanmaya gitmemiştir. Afganistan’ın gayri-etnik yapısını Barfield’in tabiriyle bir “Orta Avrasya” modeli olarak görmek mümkün. Fakat bu “Orta Avrasya” modelinin gayri-etnik niteliğinin temelinde bu devletlerin çok eski devletler olması mı, yoksa toprağa bağlı gayri-etnik bir reaya-millet fikri mi, yoksa milletin din veya mezhep gibi değişik bir ekseninde tanımlanıyor olması mı yatıyor? Olivier Roy, Orta Asya ve çevresindeki tüm devletlerin çok-etnili toplumları birarada tutabilmek için etnisiteyi ikinci plana atan fikirler ekseninde örgütlendiğini iddia ediyor. Örnek olarak SSCB ve Çin’in komünizm ekseninde, Pakistan’ın Sünni İslâm, İran’ın da Şii İslâm ekseninde birer millet tanımlı yaparak hükmettikleri toplumların etnik kategoriler ekseninde siyasallaşması tehlikesini bertaraf etmeye çalışmalarını gösteriyor.⁶³ SSCB dışındakiler şimdiye kadar bu çabalarında başarılı olmuş görünüyorlar.

İran ve Pakistan örneklerinde görülen din temelli gayri-etnik modele İslâm ülkelerinin, Komünist egemenliği altında etnik kategorilerin kurumsallaştırıldığı örnekler hariç⁶⁴ pek çoğunda rastlanır. Pakistan; Punjabî, Muhacir, Paştun, Sindi ve Beluci kategorilerin etnik kimliklerini İslâm milleti tanımlı yok sayarken⁶⁵, İran; Azeri, Kürt, Arap, Türkmen, Beluci ve diğer etnik kimlikleri Caferî mezhebi ve İslâm Cumhuriyeti ideolojisiyle birarada tutuyor. Arap ülkelerinde de resmî azınlıklar etnik

⁶¹ A.g.m., s. 2. Vurgu bana ait.

⁶² A.g.m., s.5.

⁶³ Olivier Roy, *The New Central Asia: The Creation of Nations*, New York: New York University Press, 2000. Önceki bölümde belirttiğim gibi SSCB’yi ve Çin’i çok-etnili kurumsallaşmaya örnek olarak saymak doğru olur. Afganistan, İran ve Pakistan ise gayri-etnik millet tanımlarını kurumsallaştırmışlardır.

⁶⁴ Bunlar SSCB, Çin ve Yugoslavya egemenliği altında etnik kategoriler ekseninde bölünerek kodlanan Müslüman topluluklardır. Kosova ve Bosna-Hersek, Özbekistan ve Tacikistan, Uygur ve Hui bölgeleri gibi.

⁶⁵ Selig S. Harrison, “Ethnicity and political stalemate”, Ali Banuazizi ve Myron Weiner (derleyenler), *The State, Religion and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran and Pakistan* içinde, Syracuse: Syracuse University Press, 1986.

değil dinî temelde tanımlanarak Müslüman olmayanlar (Mısır'da Kıptiler, vd.) azınlık statüsüne konuyor. Örneğin Suriye'deki Türklerin veya Ürdün'deki Çerkezlerin etnik azınlık statüsü ve bundan doğan hakları bulunmuyor. Ortadoğu'daki İslâm ülkelerinde görülen din eksenli gayri-etnik rejimlerin, ki bunları bir ölçüde Osmanlı'nın dinî cemaat merkezli *millet* sisteminin devamı olarak görmek mümkündür, önemli bir istisnası Saddam yönetimi altındaki Baasçı Irak idi. Saddam'ın bilinçli bir şekilde Stalin'i kendisine örnek aldığını biliyoruz.⁶⁶ Belki de Stalin'in milliyetler siyasetinden esinlenen Irak 1972'de etnik azınlık tanımını ve azınlıkların dil ve kültür haklarını resmen kabul etti ve Kürtler ve Süryaniler gibi bazı Müslüman ve Hıristiyan gruplar azınlık olarak kodlandı.⁶⁷

Türkiye'de de gayri-etnik bir millet tanımı kurumsallaştırılmıştır. Bu tanım bazı yönleriyle Osmanlı'nın dinî cemaatlere dayanan *millet* sistemiyle süreklilik arz ederken, başka yönleriyle cumhuriyetçi-laik ve dil-merkezli Fransız modelini andırır. Türkiye'de devlet nezdinde "etnik" azınlık yoktur; yalnızca Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri vardır ki en çok da bu yönüyle Türkiye'de millet anlayışı Osmanlı'nın din-merkezli İslâm milletiyle devamlılık sergiler. Müslümanlar arasındaki etnik kategorilerin devlet nezdinde kurumsal bir ifadesi bulunmamaktadır. Tüm Müslümanları Türk kabul eden bu anlayış Lozan Antlaşması'yla devletin resmî görüşü haline gelmiştir.⁶⁸ Lozan sonrasında Türk milleti tanımını genişleterek gayri-müslimleri bu tanıma dahil etmek için bir çabaya girişilmiş, anayasaya giren "Türkiye'de yaşayan herkes vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur" ifadesi kurumsallaştırılmak istenmiştir. Dil-merkezli, laik-cumhuriyetçi millet kavramı Türkçe konuşan gayri-müslimleri kapsayacak şekilde Türkiye'de de denenmiş ve özellikle Yahudi cemaatinin Türkçe öğrenerek "Türk olmak" için çaba göstermesine rağmen askerlik başta olmak üzere kamu görevlerinde gayri-müslimler dışlanmıştır.⁶⁹ Millet tanımı, Osmanlı'dan kalma "İslâm milleti"yle Fransa'dan ithal "Türkçe konuşanlar topluluğu" arasında, din ve dil ekseninde kurumsallaşmış

⁶⁶ Kanan Makiya, *Republic of Fear: The Politics of Modern Iraq*, Berkeley: University of California Press, 1998.

⁶⁷ Mordechai Nisan, "Assyrians: An Ancient People, A Perennial Struggle," *Minorities of the Middle East* içinde, Jefferson, NC: McFarland & Company, 1991. s. 166.

⁶⁸ Lozan'da Türkiye'yi temsil eden Rıza Nur, Avrupa'da din, dil, mezhep ve soy-etnik köken olmak üzere dört çeşit azınlık kategorisi olduğunu, Türkiye'nin din dışındaki azınlık tanımlarını asla kabul etmemesi gerektiğini vurguluyor. Görüşmeler sonunda öyle de oldu. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 3. cilt, İstanbul: Altındağ Yayınları, 1968. Türkiye'deki azınlık rejiminin ayrıntılı bir incelemesi için Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İstanbul: İletişim, 2004.

⁶⁹ M. Çağatay Okutan, a.g.e.

ve Türkçe konuşan Müslüman çoğunluk içinde etnik köken kodlanmadığından gayri-etnik niteliğini sürdürmüştür.

Tipik bir gayri-etnik rejimde olduğu gibi Türkiye’de de nüfus sayımlarında,⁷⁰ kimlik kartlarında, resmî belge ve kurumlarda vatandaşların etnik kökeni kaydedilmez, etnik köken temelinde meslekî ve siyasi kotalar uygulanmaz, idari teşkilatlanma (il, ilçe, vd.) etnik kategorilere göre yapılmaz.⁷¹ Örneğin bu sebeple Türkçe konuşan ve gayri-müslim olmayan çoğunluğa mensup bireylerin etnik köken itibarıyla dağılımı bilinmiyor.

SONUÇ YERİNE: ETNİK KATEGORİ VE “MİLLET” İLİŞKİSİNİ DÜZENLEMEDE ETNİSİTE REJİMLERİ

Eskiden olduğu gibi bugün de etnik olarak homojen bir toplum yoktur. Çok-etnili bir toplum gerçeği karşısında devletlerin benimsedikleri kurallar bütünü tek-etnili, çok-etnili ve gayri-etnik rejimler olarak tarif edilebilir. Etnik kategorilerin kullanımına dair yasal ve kurumsal çerçeveden yola çıkarak tanımlanan bu üç rejim, birer ideal tip olmakla beraber, günümüzde ve yakın tarihteki devletleri sınıflandırmakta hem teorik hem de ampirik yararlar sunmaktadır.

Etnik kategorileri bilinçli “gruplar” ve hattâ siyasete yön veren en temel kimlikler olarak görmek kadar, ulus-devleti tek bir etnik kategorinin siyasal egemenliğiyle özdeşleştirmek de büyük bir kolaycılığa işaret ediyor. Oysa etnik kategori ve millet arasındaki ilişki ancak her devletin milleti tanımlarken çizdiği yasal ve kurumsal çerçevenin tarihsel arkaplan da gözetilerek incelenmesi sonucu ortaya çıkabilir. Millet, kan-soy bağı algısına dayanan etnik ekseninde tanımlanabileceği gibi, din, dil, toprak, sınıf, mezhep, ideoloji gibi başka toplumsal kategoriler ekseninde de tanımlanabilir. Bu diğer toplumsal kategoriler etnisiteyle örtüşebilir veya çatışabilir ve bu örtüşme ve çatışmalar belli bir toplumsal bağlamda etnik kimliğin görece önemini veya önemsizliğini belirler.

Son olarak belirtmek gerekir ki tek-etnili çok-etnili ve gayri-etnik rejimler milletin değişik tariflerini sunarak toplumsal düzlemde etnik ay-

⁷⁰ Örneğin 1965 yılına dek nüfus sayımlarında anadilin ve konuşulan diğer dillerin sorulduğu biliniyor. Bu soruya verilen yanıtların dökümü için Fuat Dünder, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul: Çiviyazıları, 2000. Bu tarihten sonra bu uygulamadan da vazgeçilmiştir. Dil-merkezli bir millet anlayışında nüfus sayımında anadilin sorulması anlaşılabilir. Fakat dilin etnik kökenle aynı şey olmadığı (İskoç ve İrlanda örneklerinde görüldüğü gibi) unutulmamalıdır. Etnik kategorisiyle özdeşleştirilen dilini kaybettiği halde etnik bilince sahip birey ve gruplar olabilir. Arnavut, Boşnak, Çerkez, Gürcü, Laz, Tatar gibi toplum hayatında belirgin etnik kategorilerdeki bireylerin pekçoğu bu kategorilere atfedilen dilleri konuşmuyorlar.

⁷¹ Hattâ Cumhuriyetin kuruluşu döneminde idari teşkilatlanmada var olan Lazistan gibi etnik kökenle ilişkili görülen yer adları daha sonra kullanılmamıştır.

rımcılığın giderilmesinde bazı yönlere işaret ediyorlarsa bile (bu makalede değinilmeyen), toplumsal düzlemde gözlenen gayri-resmî etnik ayrımcılığın giderilmesi, mümkün olduğu ölçüde, ancak uzun erimli sosyolojik gelişmelerin sonucu olabilir, çünkü devletin çizdiği yasal ve kurumsal çerçeve her ne kadar etnik kategorilerin kullanımına yön veren çok önemli bir faktörse de, bu resmî çerçeve toplumsal ilişkileri düzenlemekte tek belirleyici unsur değildir.